

ISSN 2411-6076 02

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№2 (70) 2018

сәуір, мамыр, маусым, 2018

апрель, май, июнь, 2018

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор);
Ә.Т.Қайдар, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі;
Т.Жанұзақов, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры.; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, **А.Қаршығаева**, филология ғылымдарының кандидаттары, (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Малбақов**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия).; **Э.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция).; **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **Д.Қ.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, **А.Қаршығаева**, кандидаты филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,
информации и общественного согласия

МРНТИ 16.21.61

Ж.А.Манкеева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СӨЗ ӘЛЕУЕТІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Аннотация: Қазіргі қазақ тіл білімінде қалыптасқан антропоөзектік зерттеулерде адам әрекетін, болмысын тіл арқылы түсіндіруге басты назар аударылуда. Осы бағыттағы нақты зерттеулерді іске асыратын мынадай теориялық-әдіснамалық ғылыми парадигманы көрсетуге болады: Мәтін прагматикасы (көркем мәтін тілі), дискурс, «тілдік тұлға», т.б. теориялары. Осымен байланысты газет лексикасындағы, көркем мәтіндегі, ғылыми еңбектердегі қазақ сөзінің коммуникативті-прагматикалық және мәдени-әлеуметтік қызметін зерттеу аса маңызды.

Мақалада көркем мәтін қолданысындағы сөз әлеуетінің коммуникативті қызметі лингвопрагматикалық тұрғыдан талданған.

Тірек сөздер: Сөз әлеуеті, коммуникативті-прагматикалық қызмет, антропоөзекті парадигма, «Тіл – құрал».

Ж.А. Манкеева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
док.филол.н., профессор,
Алматы, Казахстан

КОММУНИКАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩАЯ ПОТЕНЦИАЛ СЛОВА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В современном казахском языкознании в сложившихся антропоцентрических исследованиях особое внимание уделяется изучению поведения, бытия человека через язык. Можно указать следующие теоретико-методологические научные парадигмы, реализующие конкретные исследования в данном направлении: прагматика текста (язык художественного текста), дискурс, теории «языковой личности» и др. В связи с этим важно изучить коммуникативно-прагматическую и культурно-социальную деятельность казахского слова в газетной лексике, художественном тексте, научных трудах.

Статья посвящена проблеме исследования коммуникативно-прагматической функции, характеризующей потенциал слов в художественных текстах казахских писателей.

Ключевые слова: потенциал слова, коммуникативно-прагматическая функция, антропоцентрическая парадигма, «Язык – средство»

Zh.A. Mankeeva

Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan

COMMUNICATIVE FUNCTION CHARACTERIZING THE POTENTIAL OF A WORD IN LITERARY TEXTS

Annotation. In modern Kazakh linguistics, in the established anthropocentric studies, special attention is paid to the study of behavior, human being through language. It is possible to indicate the following theoretical and methodological scientific paradigms that implement specific research in this direction: the pragmatics of the text (the language of a literary text), discourse, the theory of «linguistic personality», etc. In this regard, it is important to study the communicative-pragmatic and cultural-social activities of the Kazakh word in newspaper lexicon, literary text, scientific works.

The article is devoted to the problem of research of the communicative- pragmatic function, characterizing the potential of words in the artistic texts of Kazakh writers.

Keywords: word potential, communicative-pragmatic function, anthropocentric paradigm, «Language is a means»

Қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоцентристік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі ең маңызды екі қызметінің, атап айтқанда, танымдық (когнитивтік) және қарым-қатынас (коммуникативтік) қызметін терең ашып, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге негізделіп отыр. Қазіргі антропоөзекті зерттеулерде бұрынғы лингвистикалық зерттеулердің бағытын өзгерте отырып, ұлттық сананың ерекшеліктерін бейнелейтін «тіл – құрал» қызметін айқындайды. Демек, бұрынғы зерттеулерде тіл құрылымы мен жүйесіне, оның қызметіне ерекше мән берілсе, қазіргі кезде зерттеушілер адам әрекетін, болмысын тіл арқылы түсіндіруге басты назар аударуда. Осы бағыттағы нақты зерттеулерді іске асыратын мынадай теориялық-әдіснамалық ғылыми парадигманы көрсетуге болады: Мәтін прагматикасы (көркем мәтін тілі), дискурс, «тілдік тұлға», т.б. теориялары.

Осы бағыттағы болашаққа ұласатын жұмыстардың қатарында ерекше коммуникативтік қызмет атқаратын көркем мәтін кеңістігінің сатира тілін зерттеуді біз әдебиеттанушы-ғалым А.Мұсаевтың еңбектерінің негізінде қарастырдық. Уытты сөз ретінде ұлт жадында терең сақталған бұл жүйе қазақ тіл біліміндегі антропоөзектік парадигмаға сәйкес кешендік сипатта талданып, әдебиеттанымдық зерттеулерге сабақтасып, дискурстық талдауға түседі.

Оның себебі адам болмысының жан дүниесі мен ой-санасын бейнелейтін сөз құдіретінің мәні қазіргі таңдағы ізгілікке бағытталған адамтанымдық білімдердің арқауына айналып отырғанымен байланысты. Ал, табиғатпен астас өмір кешкен көшпенді мәдениеттің өкілдері ретіндегі ата-бабаларымыздың өмірі мен тұрмысында, қоғамдық-әлеуметтік, тәрбиелік жүйесінде т.б. сөз қызметінің мәні ерекше болғанын рухани құндылықтарымыз бен асыл қазыналарымызда сөзді өнер деп таныған дүниетанымдық пайымдарынан көреміз: *өнер алды қызыл тіл; сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді; сөздің майын тамызды; сөздің тиесін ағытты; сөз тапқанға қолқа жоқ; сөзі қамшы болды; сөзі мірдің оғындай; сөзі*

түйеден түскендей, т.б. сөз тіркестері сөз қуатын, сөз ажарын, сөз қызметін айшықтап, соған сәйкес сөздің түрлерін де жіктеп атаған: ақтық сөз, аталы сөз, басалқа сөз, бос сөз, бірауыз сөз, жел сөз, жылы сөз, т.б.

Демек, қазақ танымында сөзге ерекше мән беріліп, сөз мазмұнының жан-жақты толық сипаты қазақ өмірінде алуан түрлі күрделі істердің күрмеуін шешкенінің айқын мысалы – А.Мұсаев «қазақ күлкісінің жанды жүйесі» деп атаған сатира тілі. Ол, біріншіден, қазақтың сөз құдіретін, сөз әлеуетін қазақ болмысынан тыс қарауға болмайтынын көрсетеді, сондықтан бұл құбылысты тану үшін терең білімді былай қойғанда, зерттеушінің бойында сөздің тылсым күшін, қуатын сезінетін айрықша сөз зердесі, сөз зергерлігі табылуы тиіс.

Бұл – кез-келген ғалымның бойынан табыла бермейтін ерекше қабілет. Біздің ойымызша, қазақ күлкісінің тілін арнайы зерттеген А.Мұсаевтің тілдік тұлғасы, адами болмысы мен зерттеу нысанының үндестік тауып, тұтасуы сатира сөзінің коммуникативтік қызметін, әлеуетін ашуға негіз болған.

Сонымен, бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік және рухани-мәдени даму контекстінде тілдің қызметі мен әлеуетін айқындау мәселесі оны жаңа теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттілігін көрсетіп отыр. Осы тұрғыдан қазақ тіл білімінде тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін, ұлттық мінез-құлық пен бітім-болмысты тіл мен адам факторы арасындағы байланыста зерттеуге бет бұрған қазіргі тіл білімінің адамтанымдық (антропоэзектік) әрі кешенді бағытына сай сөз құдіретін тануда көркем мәтін тілін тану өзіндік үлесін қосады деп ойлаймыз.

Себебі сөз – заттың тура таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, адамның иә белгілі бір ұлттық ұжымның дүниені тануы мен күнделікті тұрмыс пен еңбек тәжірибесі барысындағы қолданысының коммуникативтік таңбасы.

Осымен байланысты сөз әлеуетінің коммуникативтік ерекше деңгейі – жеке тұлғаның шығармашылық әлемі, көркем мәтін тілі. Себебі бұл әрекет – объективті шындықтан алынатын әртүрлі ақпаратты өзінің ішкі әлемінде қайта өңдеп жасаған субъективті шындық. Сондықтан психикалық болмыс кеңістігі мазмұнға толы. Жазушының көркемдік әлемі, архетиптік ойлау жүйесі көркем мәтіннің ұлттық мәдени-ерекшелігін ғана бейнелемей, тілдік тұлғаның өзіндік сөз мәдениетін де сипаттайды. Бұл арада жазушының көркемдік әлемін бейнелейтін ерекше тіл әлемін, шығармасын түсіну, дұрыс қабылдау оқырманға таныс ассоциация, бейнелер, ұғымдар арқылы, яғни аялық білімі негізінде іске асады. Осылайша құрылған қаламгердің көркем тілі өзіне тән ерекшелігін, ішкі тәжірибесі мен таным қабілетін, сөз шеберлігін, стилін көрсетеді. Осы арада шындықты авторлық тұлға (тілдік тұлға) тұрғысынан бейнелеуді мақсат еткен қаламгердің шығармашылық тілін тілде қалыптасқан белгілі тілдік құралдармен, сөз мәдениетімен тұтастықта талдаудың мәні зор. Сонда ғана қаламгердің шынайы көркемдік әлемі және соны бейнелейтін өзіндік көркем тілі айқындалмақ.

Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде көркем ойлау жүйесінің көрінісі ретіндегі сөз өнерін қаламгер тілінің шығармашылық тетігімен сабақтас зерттеудің ғылыми-методологиялық негіздері жетіліп, кешенді сипатқа ие болу үрдісі қалыптасуда. Нақты айтқанда, филологияда антропологиялық бағыттың өрістеуімен байланысты жеке шығармашылық тұлға тілінің көркем мәтіндегі поэтикалық қызметінің жеке авторлық/тұлғалық көріктеу құралдар жүйесі талданады (А.А.Потебня т.б.).

Қазақ тіл білімінде адам қарым-қатынасының аса маңызды құралы өлшемімен көбірек танылған тілді тіл жүйесі ауқымынан «шығарып», сөз қолданысын адам танымымен, тіл иесінің тұлғалық ерекшелігімен ұштастыра зерттеген – профессор Х.Нұрмұханов.

Жеке тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы ұлт болмысының сипаты іспетті мәдени ақпараттарды қазіргі ұрпақтың қабылдап, игеруі үшін көркем мәтін тілінің коммуникативтік қызметін жан-жақты ашу барысында, ғалым зерттеу өрісінің мынадай негізгі қазықтарын атайды: *сөз және шеберлік, сөз қуаты, сөз әлеуеті т.б.*

Осымен байланысты, сөз шеберлігінің бұрын сөз болмаған танымдық негіздері, сөз қуатының сизнергетикалық болмысы ретіндегі эмоционал және экспрессивті сөздер табиғаты, сөз әлеуетіне байланысты креативті қолданыстар мәселесі нақты мәтіндік талдаулар негізінде жан-жақты қарастырылған. Сондықтан ғалым «сөз қуаты дегеніміз оның адам сезіміне әсер етер күші» деп санайды. Ал сөз бен сезім байланысының ғылыми негізін Ч.Дарвин, И.М.Сеченов, И.П.Павлов еңбектерінің тұжырымдарымен дәлелдеп, эмоция және экспрессия ұғымдарын түсіндіреді.

Сонымен, жеке тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы ұлт болмысының сипаты іспетті мәдени ақпараттарды қазіргі ұрпақтың қабылдап, игеруі көркем мәтінде бейнеленген мәдени мұраның ұлттық санада танылуының тетігі сөздің коммуникативтік қызметімен тікелей байланысты. Міне, осы арада мәдениет игіліктерін өндіруші мен тұтынушы арасындағы мәдениаралық жалғастырушы қызметті тіл атқарады. Мысалы, нақты айтқанда, мәтін мазмұнында суреттелген тарихи-мәдени феномен шығарманың көркем тілі арқылы оқушы танымынан орын алып, мәдени-тілдік коммуникация іске асады.

Табиғатпен астас өмір сүрген көшпенді мәдениеттің өкілдері ретіндегі сөзді өнер деп түсінген ата-бабамыз қоғамның көп мәселесін шешуде жағдаятқа қарай сөз құдіретінің әлеуетін қалай тиімді қолданғаны А.Мұсаев зерттеуінде халық ауыз әдебиеті және қазіргі жазба әдеби мәтіндер негізінде (Ү.Уайдин, Д.Исабеков, М.Қаназов, М.Байғұтов т.б.) нақты дәйектеледі. Бірақ әр заманның сан қилы тарихи-құрылымдық өзгерістері қоғамдық санаға және қарым-қатынас құралы ретіндегі тілдің де коммуникативтік қызметінің сапасына ықпал ететіні шындық. Нақты айтқанда, қазіргі қоғамдағы әлеуметтік жіктелістерге (бала мен ата-ана, ұстаз бен шәкірт, бастық пен қызметкер, тума-туыстар, дос-жолдас, әріптестер, дәрігер мен сырқат, сатушы мен сатып алушы т.б.) сәйкес сөздің дұрыс құрылуы, сол салаға тиісті, арнайы сөздерді орнымен қолдану, коммуниканттардың тұлғалық сипатын (жасын, жынысын, кәсібін, білім деңгейін т.б.) және психологиялық болмысын ескеру адамдардың арасында қажет қарым-қатынас пен тығыз байланыс орнатуда тиімді болмақ.

Қазіргі таңдағы Қазақстанның жаңғыруының үшінші кезеңіндегі қазақ тілінің өзекті мәселелерінің бірі – ұлттың этномәдени болмысын сақтаған мемлекеттік тілдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін дәлелдеу. Осы тұрғыда алғанда жаһандану кезеңіндегі сөз құдіретінің мәнін танытып, жаңғыру үрдісін түсіндіру тек оның коммуникативтік қызметі негізінде іске аспақ. Сайып келгенде, жаңғырту үрдісіне сай тілдің тек танымдық-мазмұндық жағы ғана ашылып қоймай, сонымен бірге қазіргі қоғамдық-әлеуметтік кеңістіктегі ұлттық рухты жалғастырушы сөздің коммуникативтік әлеуеті де айқындала түседі. Сондықтан ел өміріндегі саяси-әлеуметтік жаңарулармен қоғамдағы түбегейлі өзгерістер қоғамдық санамен жеке

тұлғаның тілдік санасындағы жаңару жаңғыру үрдісімен, яғни қазақ сөзінің төл болмысымен тамырлас қарастырылуы тиіс.

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы рухани жаңғыру бағытын іске асырудың негізгі көзі мен тетігі – мемлекеттік мәртебеге ие қазақ тілінің толыққанды қоғамдық-әлеуметтік қызметі. Жаһандану заманында еліміздегі жаңғыру бағдары аясында ұлы даламыздың рухани болмысын дәйектейтін айшықты да уытты тілін қазақ тіл білімінің жаңа ғылыми-рухани үрдісіне сәйкес зерттеу аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — 616 с. (История эстетики в памятниках и документах). — 20 000 экз. (в пер.)
- [2] Потебня А. А. Слово и миф. М.: Правда, 1989. — С. 622.
- [3] Потебня А. А. Мысль и язык. — Киев: СИНТО, 1993. — 192 с. — ISBN 5-7768-0256-3. (в пер.)
- [4] Нұрмұханов Х. Сөз және шеберлік - Алматы: Ғылым, 1987. - 287 б
- [5] Сеченов И. М. Физиология нервной системы. — Тип. А. Головачева, 1866. — 503 с.
- [6] Мұсаев А. Астарлы ой әлемі // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 1997. -№ 3-4. —56-58 б.

МРНТИ 16.21.31

Қ.Ғабитханұлы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАЗУ ТАРИХЫ

Аннотация. Зерттеуде Қытайда қазақтар қолданатын латын әліпбиі мен А.Байтұрсыновтың орфографияға тікелей енгізген өзгерістері, сондай-ақ бұрын қолданылған және қолданыстағы орфографиялық ережелер талданды.

Түйінді сөздер: Қытай, қазақтар, А. Байтұрсынов әліпбиі, латын графикасы, орфографиялық ережелер

К. Габитханұлы

ведущий научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, канд.филол.н., Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В КИТАЕ

Аннотация. В исследовании проанализирован латинский алфавит, используемый казахами в Китае, и изменения, внесенные А. Байтұрсыновым в прямое написание, а также ранее использованные и действующие правила правописания.

Ключевы слова: Китай, казахи, алфавит А.Байтұрсынұлы, латинская графика, правила правописания

K. Gabitkhanuly

Leading Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF KAZAKH WRITING IN CHINA

Annotation. The study analyzed the Latin alphabet used by Kazakhs in China and the changes made by A. Baitursynov to the direct spelling, as well as the previously used and current spelling rules.

Keywords: China, Kazakhs, A. Baitursynov's direct spelling, Latin graphics, spelling rules

Бүгіндері ҚХР Шыңжаң өлкесінде тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары араб жазуы негізінде жасалған А.Байтұрсынұлының төте жазу әліппесін қолданады. Десе де ондағы түркі тілдес халықтардың өз жазу тарихында бұған дейін кирилл жазуына көшпек болғаны, латын әліпбиі де 20 жылдай қолданғанын біреу білсе біреу білмейді. Ондағы Қазақ жазуы реформасының барысы қалай болды? Қазақ әліпбилері қалай жасалды? т.б осындай мәселелер мұндағы зиялы қауымды қызықтыратын болса керек. Сонымен бірге бұл тақырыптар біздің отандық тіл білімінде қарастырылмаған тың нәрселер болғандығы себепті төменде біз Қытай елінде жарық көрген еңбектер мен тарихи дәлел фактілер негізінде осы мәселелерге жауап іздеп көрмекпіз.

А.Байтұрсынұлы әліпбиінің қолданысқа түсуі

Ісләм дінінің түркі тілдес халықтарға таралуына байланысты 10-шы ғасырлардан бастап көне түркі жазуының орнын араб жазуы біртіндеп иелене бастады. М.Қашқаридың «Түркі тілдер сөздегі» т.б. әлемге әйгілі шығармалар осы жазумен жазылды. Араб жазуы 28 әріп және бірнеше шартты белгілерден тұратын дауыссыз дыбыстарды негіз еткен әліппе болатын. Ұзақ жылдық қолдану барысында түркі халықтары осы әліппеге парсы жазуынан да таңбаларды қосып қабылдап (мысалы:), өзінше жазу дәстүрін қалыптастырды. Бұл бүгіндері ғылыми әдебиеттерде шартты түрде «Кітаби тіл», «Шағатай тілі» немесе «Орта Азия әдеби тілі» делініп осы тілдерді жазуда қолданылған «Шағатай жазу емлесі» жазу дәстүрі болатын. Бұл жазу дәстүрі А.Байтұрсынұлының жазу емлесі жарыққа шыққан XX ғасырдың басына дейін қолданылды. Түркі тілдердің табиғатына сай келмейтін 1000 жылдың жазу дәстүріне түбегейлі реформа жасаған А. Байтұрсынұлының емлесі тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тілдес халықтардың рухани өміріне зор өзгерістер әкеледі. Бұл туралы белгілі ғалым Р.Сыздықова: «Сөйтіп, А.Байтұрсынұлының реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен рөл атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесі сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы, өзбектер мен татарлар үлгі етіп тұтып, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастады» [1, 18], – дейді.

1924 жылы Орынборда өткізілген қазақ-қырғыз зиялыларының тұңғыш съезінің 15 маусымындағы мәжілісінде Араб графикасы негізінде жасаған Ахмет Байтұрсынов әліпбиі ресми қолданысқа енетін болып бекігені, сонымен бірге осы негізде, қырғыз, татар, өзбек, ұйғыр қатарлы туысқан түркі тілдес халықтарда бірінен соң бірі өз әліпбилерін жасағаны белгілі. Бұл өзгерістер әрине тез арада көшілес жатқан қытай жеріндегі қазақ, қырғыз, ұйғырларға да әсер етпей қоймады. Осы тұста 20-ғасырдың 20, 30 жылдары Кеңес одағында болып жатқан түрлі саяси науқандар атап айтқанда ұлт азаттық қозғалыс, байларды компескелеу, ашаршылық т.б салдарынан Қытай жеріне бас сауғалап өткен зиялы қауым өкілдері Байтұрсынов әліпбиін Шыңжаңдағы қазақтарға ғана емес ұйғыр, қырғыз қатарлы түркі тілдес халықтарға да таратты. Осы жылдары Алтайда Кәрім Дүйсенбаев «Әліппе астары» деген кітап шығарса, Шәуешекте «Жаңа әліпбиі», Ғұлжада «Әліппе» кітаптары жарық көрді. Содай-ақ қазақтар шоғырлы қоныстанған Алтай, Тарбағатай, Іле, Үрімжі өңірлерінде әртүрлі курстар ашылып, сабақтар өтілді.

Осы ғасырдың 30 жылдарына дейін Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар, өзбек қатарлы түркі тілдес халықтар өз жазуларында араб, парсы әліппесі негізінде жасалған дәстүрлі «Шағатай жазу емлесін» қолданып келген болатын. Мәселен, 1910 жылы наурыз айында бүгінгі ҚХР Іле Қазақ автономиялы облысының орталығы Ғұлжа қаласында «Іле уалаятының газеті» жарық көрген. Газет төрт беттік болып сол кездегі шағатай жазу емлесінде Ілеге аралас қоныстанған қазақ, ұйғыр, өзбек, татар қатарлы ұлттарға түсінікті тілде шыққан [2, 65].

1930 жылдардан бастап Шыңжаңда ұлттық тіл-жазу мәселелріне көңіл бөлініп, сол кездегі өлкелік үкімет жағынан қазақ, ұйғыр тілдерінде жаңаша оқулықтар жазу, баспадан шығару ісі қолға алына бастады. Десе де бұл кездері А.Байтұрсынұлының ықпалы бұл жерлерге жете қоймаған болатын.

1933 жылы 12 апрельде Үрімшідегі Жин Шурын үкіметін құлатқан саяси өзгеріс Шыңжаңның осы заман тарихындағы ірі оқиға болды. Билікті шеңгеліне алған Шың Шысай үкіметі бұл тұста сыртқы жақта Кеңестер Одағымен достасу саясатын қолданды. Бұрынғыдай емес, жергілікті халықтардың оқып білім алуына, өз тілінде газет-журнал, кітаптар шығаруына өз мүддесі үшін азда болса көңіл бөле бастады. Қазақ, ұйғыр жастарынан Кеңестер Одағына 300-дей оқушы жіберіп кадр тәрбиеледі [3, 133] Олардың ішінде Тіл-жазу, баспасөз саласының өкілдері де болды. Сонымен бірге араб әліппесі негізіндегі ұйғыр, қазақ жазуларының баспа әріп қалыбы мен баспа машинасын Кеңестер Одағынан алдырды. Бұл шаралар Шыңжаңның жер-жерінде игі ықпал жасады. Жергілікті қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар халықтарының мәдени-ағарту ұйымдары әр жерде құрылып, олардың бастамасымен мектептер ашылып, сауаттандыру жұмысы қолға алынды, ұлттық тілде газет-журналдар шығарылды. Баспасөз жұмыстары жандана бастады. Осы кезге дейін Кеңестер Одағына жалпыласып болған А.Байтұрсынұлының әліппесі Шыңжаңдағы халықтарға тарала бастады.

Қытайдағы қазақ тіліндегі ахпарат-баспасөз туысқан ұйғыр, татар, қырғыз, өзбек халықтарының ахпарат-баспасөз істерінің өркендеуімен сабақтас, тағдырлас болды. Мәселен, 1932 жылы Құлжада араб жазумен жарық көрген «Іли дәрияси» газеті Іледегі ұйғыр, қазақ, татар қатарлы халықтарға ортақ газет болса, 1934 жылы 21 майдан бастап Шәуешек қаласында араб жазуымен жарық көре бастаған «Бизнің таууш» газетінде қазақша, ұйғырша, татарша мақалалар аралас басылып отырған.

1953 жылы Тарбағатай аймағында араб жазумен «Шыңжаң-Тарбағатай Хабарлары», «Жаңа Шыңжаң» журналы жарық көрсе, үш аймақ төңкерісі тұсында онда «Халық ауазы», «Инқилапшил яшлар» (төңкерісшіл жастар), «Халықшы», «Дөрбілжін хабарлары», «Табыс» т. б. газеттер жарыққа шыққан. Тарбағатай аймағында шыққан жоғарыдағы газет-журналдар осы аймақтағы ұлттардың аралас қоныстанған жағдайына қарай қазақ, ұйғыр тіліндегі мақалаларды аралас басты. Дегенмен мұндағы халықтардың басым көпшілігі қазақ болғандықтан, мақалалардың дені қазақ тілінде басылды, Алтай, Іле және Үрімшідегі газет-журналдар да осындай күйді кешті. Мәселен, 1946-1950 жылдарда Үрімші қаласындағы зиялы жастар араб жазумен «Хан тәнірі» атты журнал шығарып тұрған. Бұл журналдың бастығы Ибраһым Турды, орынбасары Салық Әмірәліұлы болған. Журнал қазақ, ұйғыр екі тілде аралас шыққан [4].

Жоғарыдағы газет-журналдардың бәрі араб әрпінде жарық көргенімен, оларда сол кезде біртұтас емле-ереже, жүйе болмаған. Кейбіреулері А.Байтұрсынұлының әліппе жүйесіне жақын болса, кейбіреулері дәстүрлі әліппеге аздап қана өзгерістер енгізіп қолданылған. Десе де 30-жылдардан бұрынғы әліппеден аздап ілгерлеушілік болғаны байқалды.

1951 жылы Шыңжаңға Кеңестер Одағынан ұйғыр тілінің мамандары Хәләм Құдайберді, Мәшүр Розыбақы қатарлылар Үрімшіге келіп, тіл-жазу, баспасөз саласына байланысты лекциялар оқыды, ұйғыр тілі емле қағидасы туралы ой бөлісіп, өз тәжірибелерін үйретті. 1951 жылы Алматыдағы тіл-емле кеңесі жағынан А.Байтұрсынов жазу емлесі негізінде түзіліп шыққан «Ұйғыр әдеби тілінің араб әліппесі негізіндегі қысқаша емле қағидалары» талқыға салынып, оған аздаған өзгерістер енгізу арқылы қабылданған. Сондай-ақ бірнеше жыл қолданыстан кейін 1954 жылы «Ұйғыр әдеби тілінің қысқаша емле қағидалары» деген атпен Үрімшіде жарияланды. Әліппе 30 әріптен тұрады[5].

Көріп отырғанымыздай, 1950 жылдары ұйғыр тілі мен емлесінде зор бұрылыс болды [6]. Тарихтан бері жазуда орын алып келе жатқан тек қана араб-парсы сөздеріне ғана керек таңбалар алынып тасталды. Дәйекше белгісін қолдану арқылы дауысты дыбыстарға айырым таңбалар белгіленді (мысалы:). Ұйғыр тілінің емле қағидалары ұйғыр тілі табиғатына, ұйғырдың жанды тіліне жақындады [7, 318]. Бұл қағидалар 1983 жылы жасалған емледе біршама кемелдене түсті. Бұрын 8 дауысты дыбысқа 6 таңба белгіленсе, қазір әр дыбысқа жеке таңба белгіленді.

А.Байтұрсынұлының төте-жазу емлесі Шыңжаңда тұратын қазақтарға 1930 жылдары тарала бастап, сол тұстардағы баспасөзде қолданылғанымен, әр жерде әрқалай өзгеріске түсіп бір ізде болмаған. 1952 жылға келгенде сол кездегі Шыңжаң өлкелік үкіметтің басқаруында құрылған ұлттардың тіл-жазуын қолдану мен зерттеуге жетекшілік ету комиссиясының тапсыруымен Әнуәр Көкейұлы қатарлылар 1954 жылы А.Байтұрсынұлының емлесі негізінде «Қазақ тілінің емлесін дұрыс қолдану ережелерін» жазған. Бұл ереже Шыңжаң өлкелік халық үкіметінің әкімшілік істері жайындағы 136-ретті жиналысында ресми бекітіліп, жер-жердің атқаруына жіберіліп, біртұтас қолданысқа түскен.

Арғы тарихты айтпағанда өткен ғасырдың басынан бастап Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр және қырғыз халықтарының жазу тарихы тағдырлас, сабақтас, бір ізде келеді. Және жазу дәстүрлерінде А.Байтұрсынұлының емлесін пайдаланғаны анық байқалады.

Қытайда тұратын түркі тілдес қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары кезінде А.Байтұр-

сынұлы емлесінің ықпалымен өз жазу дәстүрлерін қалыптастырып, бүгінге дейін қолданып отырғанымен, ондағы зерттеушілер тарапынан әсіресе Ұйғыр тілі мен жазуын зерттеуші мамандар тарапынан Ахаңның еңбектері туралы пікірлер айтылмай келді. Оның себебі біріншіден, А.Байтұрсынұлы еңбектерінің ол жақтағыларға таныс еместігі болса, екіншіден, Кеңес Одағы тұсында «халық жауы», «ұлтшыл» атанған адамның атын атау ондағылар үшін де кезінде қиын болғандығында болса керек. Ендігі жерде, Қазақстан егеменді ел болып, Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары жақсарған тұста, А.Байтұрсынұлы еңбектері Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтарының тіл-жазуымен бірлестіре зерттелуі тиіс.

Қытайда тұратын қазақтардың кирилл жазуына көшу барысы

А.Байтұрсынұлы әліпбиі Шынжаңда тұратын қазақтарда жаппай қолданыс тауып жатқан тұста Кеңестік Қазақстанда қазақ жазуы 1940 жылы латын графикасы негізінде жасалған латын әліпбиінен қазір қолданып отырған кириллица негізінде жасалған жазуға көшкен болатын. Мұның өзі Сталиннің орыстандыру саясатының ықпалында жүзеге асқаны бүгіндері жасырын емес.

Туысқан түркі халықтары жүйеден қазақ халқының жазу бірлігін ойлаған Шынжаңдағы ұлт зиялылары енді Кеңестік Қазақстанда қолданып отырған кирилл негізінде жасалған жазуға көшу туралы сөз қозғай бастады. 1956 жылдың тамыз айында тұғыш өткен Шынжаң өлкелік тіл жазу жиналысында осы өлкедегі ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек, татар, моңғол, сібе халықтарының жазуларын кирилл графикасына көшіру туралы ұсыныстар түсті. Ұсыныста: «Біз Шынжаңдағы қазақ халқы үшін славян графикасы негізінде айрым жазу жасап отырмастан, Советтік қазақстанда қолданылып, қазақ халқының социалистік мәдениетін өркендетуде біраз қызмет істеп үйреніскен жазуды негізінен қабылдауымыз лайық. Бірақ бұл жазуда әріптердің көптігі емледе белгілі қиындықтар тудыратындығы жайлы талқы жүргізу тиіс», «қазақ жазуының жобасы Советтік Қазақстанда қолданылып отырған 42 әріп, екі белгімен берілген жазумен бірдей болып, бұл жазу қазақ әдеби тілінің қажетіне сай келеді, жиналысқа қатысушылар аталған жобаға келіседі» делінген. Осылайша 1956 жылдың 31 желтоқсанында ашылған Шынжаң өлкелік үкіметтің 13 кезекті жиналысында өлкедегі Ұйғыр, Қазақ, Қырғыз туралы ресми қаулы қабылданды. Жоба «Шынжаң малшылары» газетінің 1957 жылдың екінші қыркүйегі күнгі санында жарияланып, қызу талқыға түсті. Зиялы қауым өкілдері Советтік Қазақстанда қолданып отырған қазақ жазуын толықтай көшіріп алмай өзгерістер енгізу керек атап айтқанда қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде жоқ я, ю, ё, щ, ц, ь, ь таңбаларын әліпбиден шығарып тастау, қазақша баламасы бар орыс сөздерін қолданбай, қазақшасын қолдану т.б ұсыныс пікірлер айтылды. Осымен бір уақытта Іле қазақ облысының орталығы Құлжа қаласы мен өзге де өңірлердегі қазақ мектертерінде кириллица негізінде жасалған қазақ жазуы оқытыла бастады. Десе де бұл жобаның өміршеңдігі ұзаққа бармады, 1958 жылдың 28 науырызынан 14 сәуіріне дейін Бейжиңде ашылған жан саны аз ұлттардың тіл мен жазуы туралы ашылған екінші кезекті мәжілісінде кириллица жобасы тоқтатылды (8). Бұған әрине бір жағынан сол тұстағы Қытай мен Кеңестер одағы арасындағы теке тірестің басталуы себеп болса, енді бір жағынан біраз жылдар талқыланып, 1958 жылдың ақпан айында Қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасының мақұлданып, оны қытай тілі ғана емес қытайдағы барлық халықтар өз жазуында қолдану керек дегендей саяси шешімдер себеп болғаны анық.

Қытайда тұратын қазақтардың латын жазуына көшу барысы

1958 жылдың ақпан айында бүкіл қытайлық халық құрылтайында бекітілген қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасы жер жерде жүзеге аса бастады [9, 126]. Жобаның басты мақсаты қытай ероглифтерін латын транскрипциясы арқылы оқыту, иероглифтерді үйренуге қолайлылық тудыру болатын. Бұл расында да қытай тілін игеруге жасалған игі қадам еді. Бұл бір-бірін түсінбей әр түрлі диалектіде сөйлейтін халықты ортақ тілге (putonghua) көшіру, ортақ тілдік норманы сақтау мен халықты жаппай сауаттандыруда орасан зор ықпал етті. Десе де, осымен бір уақытта Қытайда тұратын өзге халықтардың жазуын қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасына жақындастыру, тілі бар жазуы жоқ халықтардың жазуында осы негізде жасау науқаны да басталып кетті.

1959 жылдың 25 қарашасынан 11 желтоқсанға дейін Үрімжіде ашылған екінші кезекті өлкелік тіл-жазу жиналысында «районымызда (өлкемізде) қазір қолданылып отырған араб жазуы негізіндегі Ұйғыр, Қазақ ұлттарының көне жазуын күшінен қалдырып, оның орнына ханзу (қытай) тілі әліппе жобасы (pinyin) негізінде жасалған латын жазуын қолдану жөніндегі ұсынысты» мақұлдады. Жиналыста сол кездегі Шынжаң өлкесі төрағасының орынбасары Сәйпиден Әези: «Отанның тұтастығын қорғау, ұлттардың ынтымағын онан әрі күшейту, ұлттардың шаруашылық, мәдениет, оқу-ағарту және ғылым-техника саласын дамыту үшін, барлық ұлттар өзара жақындасуы, әсіресе жан саны аз ұлттар ханзулардан (қытайлардан) үйренуі ханзу тілінен атау терминдер қабылдап өз ұлтының тілін дамытуы және байытуы, сонымен бірге аз санды ұлттардың жазу реформасы қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жүруі тиіс», «ұйғыр, қазақ жазуларын қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жасауды қаламау деген ұлттар тілінің ханзу тіліне сүйеніп дамуын қаламау, ханзу тілін шетке қағу, Шынжаңдағы аз ұлттардың социализм, коммунизм ұлы нысанасын жүзеге асыруды қаламағандық, халықтар достығы мен отанның тұтастығын қаламағандық» деді. Осылайша «ұлттардың тіл-жазуы өзара жақындасуы, әсіресе ханзу халқының тілі мен жазуына жақындасуы керек» деген берік саяси ұстаным негізінде жазу реформасы тағы басталды.

Аздаған дайындықтан соң «Шынжаң газетінің» 1960 жылғы 2 науырыздағы санында Қытай тілінің латын транскрипциясы жобасына негізделген қазақ латын жазуының жобасы жарық көрді. Бұл жазу бастапқыда сынақ ретінде қолданылып, 1964 жылдың 23 қазанында орталық үкіметтің бұйрығымен ресми бекіді. 1965 жылдың бірінші қаңтарынан бастап атқарылды(10).

Жаңадан жасалған қазақтың латын әліпбиінде 9 дауысты 24 дауыссыз дыбыс бар, бұдан басқа 4 қосар әріп, бір буын *айру* таңбасы қолданылады делінген Латын жазуындағы 26 әріп өз реті бойынша тізіліп, қазақ тілінің ерекшелігіне сай ғ, қ, ә, ө, ү, е сияқты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді.

Латын жазуын қытайдағы қазақтар 20 жылдай қолданды. Осы әліпбимен дәл қазір ондағы қоғамдық ортада белсенді қызмет атқарып отырған бір ұрпақ тәрбиеленді. Осы әліпбимен миллиондаған тиражбен оқулықтар шықты, мыңдаған көркем әдебиеттер мен көпшілік қауымға арналған басылымдар жарық көрді, ондаған газет журналдар басылып тұрды.

1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басындағы «Мәдениет зор төңкерісінің» қателерін түзету, ұлттар тіл жазуын қапына келдіру т.б ұлттарға берілген саяси еркіндіктен пайдаланған Шынжаңдағы қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары 1982 жылы қайтадан жиырма жыл бұрын қолданысын тоқтатқан

А.Байтұрсынұлының әліпбиі негізінде жасалған әліпбиге қайта көшіп алды. Және оған аздаған өзгерістер енгізіп, ақпараттық технологияға бейімдеп бүгінге дейін қолданып отыр.

1980 ҚХР дың Шынжаң Радио педагогикалық университеті қазақ тіл әдебиет кафедрасының ұйымдастыруымен құрастырылып, латын жазуында жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында: «қазақ әдеби тілінде 37 дыбыс бар. Бұл дыбыстарды бейнелеу үшін 33 әріп қолданылған; **zh, ch, sh, ng** әріптері тек екі таңбаны қосар қолдану арқылы жасалған, сондықтан қосар әріп деп атаймыз. Қосар әріптер екі дыбыстың таңбасы емес, бір дыбысты бейнелеу үшін қолданылған қосар таңба. Қазақ жаңа жазуындағы әріптердің баспаша, жазбаша нұсқалары бар. Әріптердің бас әріп, жол әріп түрлері мен әр әріптің аты, оқылуы болады» – деп жазылған және төмендегі латын әліпбиі көрсетілген:

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
<i>a</i>	<i>bê</i>	<i>cê</i>	<i>dê</i>	<i>e</i>	<i>êf</i>	<i>gê</i>
H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
<i>ha</i>	<i>i</i>	<i>jê</i>	<i>kê</i>	<i>êl</i>	<i>êm</i>	<i>nê</i>
O o	P p	Q q	R r	S s	T t	
<i>o</i>	<i>pê</i>	<i>qiu</i>	<i>ar</i>	<i>ês</i>	<i>tê</i>	
U u	V v	W w	X x	Y y	Z z	
<i>u</i>	<i>vê</i>	<i>wa</i>	<i>xi</i>	<i>ya</i>	<i>zê</i>	
Q q	Ң h	Қ к	Ә ә	Ө ө	Ū ū	Ê ê
<i>qa</i>	<i>hê</i>	<i>қа</i>	<i>ә</i>	<i>ө</i>	<i>ũ</i>	<i>ê</i>

Қосар әріптер

ZH Zh zh
zhe

CH Ch ch
che

SH Sh sh
she

NG ng
ngê

Қазақ алфавитіндегі бұл әріптердің ішінде **V** әрпі халықаралық атауларды жазуда ғана қолданылады, **zh, ch, sh, c, q, f** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, тек ханзу(қытай) және басқа ұлттар тілінен ауысқан осы дыбыстары бар сөздерде ғана қолданылады деп белгіленген [11, 45-46 бб].

Қытайдағы қазақтардың қолданған латын әліпбиі

Негізгі таңбалар			
Латынша		Кирил-қазақша	
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
A a	<i>A a</i>	a	<i>a</i>
B b	<i>B b</i>	бе	<i>б</i>
C c	<i>C c</i>	се	<i>ш</i>
D d	<i>D d</i>	де	<i>д</i>
E e	<i>E e</i>	e	<i>e</i>
F f	<i>F f</i>	еф	<i>ф</i>
G g	<i>G g</i>	ге	<i>г</i>
H h	<i>H h</i>	һа	<i>һ</i>
I i	<i>I i</i>	i	<i>i</i>
J j	<i>J j</i>	же	<i>ж</i>
K k	<i>K k</i>	ке	<i>к</i>

Негізгі таңбалар			
Латынша		Кирил-қазақша	
Басылуы	Жазылуы	Аталуы	Оқылуы
L l	<i>L l</i>	ел	л
M m	<i>M m</i>	ем	м
N n	<i>N n</i>	не	н
O o	<i>O o</i>	о	о
P p	<i>P p</i>	пе	п
Q q	<i>Q q</i>	чиу	ч
R r	<i>R r</i>	ар	р
S s	<i>S s</i>	ес	с
T t	<i>T t</i>	те	т
U u	<i>U u</i>	ұ	ұ
V v	<i>V v</i>	ве	в
W w	<i>W w</i>	уа	у
X x	<i>X x</i>	ши	э
Y y	<i>Y y</i>	йа	й
Z z	<i>Z z</i>	зе	з
Q̣ q̣	<i>Q̣ q̣</i>	ға	э
H h	<i>H h</i>	hê	
K k	<i>K k</i>	қа	қ
Ə ə	<i>Ə ə</i>	ə	ə
Ө ө	<i>Ө ө</i>	ө	ө
Ü ü	<i>Ü ü</i>	ү	ү
Ê ê	<i>Ê ê</i>	е	е
	<i>Қосар әріптер</i>		
ZH zh	<i>ZH zh</i>	жы	жс
CH ch	<i>CH ch</i>	чы	ч
SH sh	<i>SH sh</i>	шы	ш
NG ng	<i>NG ng</i>	не	ң
,	,	Дыбыс айру белгісі	

Қорта келгенде жасалған сараптамалар қытайда тұратын қазақтар қазіргі кезде кезінде А.Байтұрсынұлы жасап кеткен араб жазуы негіндегі төте жазу әліпбиін ары қарай дамытып қолданып отырғанын байқауға болады. Ондағы Ұйғыр, Қырғыз әліпбилері туралы да осы осындай пікірде болған жөн. Сонымен бірге 1959 жылдан 1982 жылға дейін 20 жылға жуық қолданған латын жазуы сол тұстағы солақай саясат кесірінен қытайша жер-су, адам аттары мен саяси атауларды дәл жазу үшін қазақ тіліне жат, қытай тілінің дыбысталуында кездесетін **zh**, **ch**, **sh** қосар әріптері әліпби қатарына қабылданып кеткенін ескермегенде жасалған әліпби қазақ тілінің табиғатына біршама жақын, кемелді ғылыми болғанын, өз кезінде сонда тұратын қазақтардың сауат ашып білім алуына, оқу-ағартуын дамыту, сауаттардыру жұмыстарын жүргізуіне үлкен ықпал еткенін атап өткен жөн. Және дәл қазір сол қоғамдағы белседі бір ұрпақ пен зиялы қауым өкілдері латын әліпбиімен оқығанын, сол тұста баспалардан латын жазуымен миллиондаған тираж оқулықтар, көркем әдебиеттер мен газет журналдар жарық көргенін ескерсек, ондағы қазақтардың да латын жазуына көшуіне берік негіз бар екенін байқаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.– 448 б.
 [2] Төлегенұлы С.Азаттыққа дейінгі елімізге қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз тарихына шолу // Шыңжаң қоғамдық ғылымы, 1991, №1.

[3] Талип Абдулла. Ұйғур мариши тарихиди очеркләр. – Үрімші, 1998. –133 б.

[4] Төлегенұлы С. Азаттыққа дейінгі елімізде қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз тарихына шолу // Шынжаң қоғамдық ғылымы. – 1991, № I, 65-6.

[5] Махмуд Заииди. Шынжаң Ұйғур тили вә унин имлеси үстидики издиниш, тәтқиқәт һәм муһәппәкийәтлә // Тил вә тәржимә. – 1995, № 6.

[6] Хәмәт Сәмәт. Ұйғур тилидики созук тавуш фонимилиринин тарихий тәрақияты вә уларниң йезикта ипадә килиши тоғрисида дәсләпки издиниш // Тіл вә тәржимә. –1993, № 4, 20-6.

[7] Абаукиим Хожа Ғарби иурт вә Қадимки мәдният. –Урүмчи. 1995. – 318 б.

[8] Жәлелханұлы М. Ана тілім ардағым. Ұлттар баспасы. – Пекин, 2010ж., 190-203 бб.

[9] Қытай энциклопедисы. тіл-жазу томы. – Пекин: Энциклопедия баспасы, 1988. –126 б.

[10] Жәлелханұлы М. Ана тілім ардағым. – Пекин: Ұлттар баспасы., 2010, 190-203 бб.

[11] Қазіргі қазақ тілі. – Шынжаң Радио педагогикалық университеті, 1980 ж., 45-46 бб

МРНТИ 16.21.55

А.А.Солтанбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филол.ғ.к.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ПЕРИФРАЗДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ ЖАЙЫНДА

Аннотация: Перифраздың тілдік ерекшелігі мен стилистикалық табиғатын ашу тіліміздің көркемдік-бейнелеуіш құралдарға бай екендігін тағы бір көрсетеді. Сонымен қатар перифраздардың синтаксистік-семантикалық бірлік екендігі синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жасалатын формалары арқылы танылады. Перифраз тіліміздегі еркін тіркеске құрылған сөздерден ерекшелігі ол өзінен кейін тұрған сөзді анықтауға толықтыруға дайын тұрады әрі перифраздық тіркестер жай тіркестерге қарағанда саны шектеулі. Перифраздардың тілдегі қолданысы көркем тілдің табиғатын тани түсуге, дәстүр мен жанашылдықтың қатынасын, автордың көркемдік әлемін, жоғары көркем сөз мәдениетінің күрделі дамуын түсінуге көмектеседі.

Мақалада перифраздардың құрылымдық және семантикалық ерекшелік-тері сипатталды. Грамматикалық перифраздардың тіркесім түрлері көрсетілді.

Тірек сөздер: перифраздар, фразеологизмдер, перифраздық бірліктер, грамматикалық перифраздар

А.А. Солтанбекова

научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, канд.
филол.н., Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПЕРИФРАЗЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Языковые особенности и стилистические особенности перифраза еще раз подчеркивают, что наш язык богат художественно-изобразительными средствами. Вместе с тем, синтаксическая семантическая единица перифразы представляет собой синтетические и аналитические формы. В отличие от слов, сформированных на языке перифраза в свободном сочетании, он готов дополнить слово, которое стоит за ним, и перифразные сочетания ограничены в количестве, чем простые фразы. Использование перифразов в языке помогает познать природу художественного языка, понять взаимосвязь традиций и новизны, художественный мир автора, сложное развитие культуры высокохудожественного слова.

В статье описываются структурные и семантические перифразы. Типы комбинаций грамматического перифраза. Также были показаны виды сочетаний грамматических перифразов.

Ключевые слова: перифразы, фразеологизмы, перифрастические единицы, грамматические перифразы

A.A. Soltanbekova

Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF PERIPHRASE USE IN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Language features and stylistic features of the periphrasis once again emphasize that our language is rich in artistic and visual means. At the same time, the syntactic semantic unit of the periphrasis represents synthetic and analytical forms. Unlike words formed in the language of periphrasis in a free combination, it is ready to complement the word that stands behind it, and peripheral combinations are limited in number than simple phrases. The use of periphrases in the language helps to understand the nature of artistic language, to understand the relationship between tradition and novelty, the artistic world of the author, and the complex development of the culture of highly artistic words.

Structural and semantic periphrases are described in the article. Types of combinations of grammatical periphrasis. The types of combinations of grammatical periphrasis were also shown.

Keywords: periphrases, phraseological units, periphrastic units, grammatical periphrases

Перифраз дегеніміз белгілі бір затты, құбылысты тікелей атамай, сипаттап жеткізу. Кейде перифраз стилистикалық тұрғыдан қажет, бірақ артық кетіп қалған тұстары да кездесіп жатады.

Прозада перифраздар көп қолданылмайды, әсіресе ақындар сөзді құлпырту үшін көп қолданады, кеңінен танымал жаңа бір сөзге сипаттама беру үшін және ескі бейнеге жаңа мағына үстеу үшін талпынады.

Перифраз термині Ескі Грекиядан енген термин. «тура айтпай жанамалап

жеткізу» («пери» – айналасында, «фразо» – айту). Белгілі бір зат немесе құбылыс ассоциация құбылысы немесе тұспалдап айтуды білдіреді.

Тілдегі перифраздарды түрлі қолданысы мен негіздемесіне қарай топтастыруға болады. Ең бірінші, перифрастық сөзді мақсатты түрде грамматикалық негізіне қарап топтастырған жөн. В.П.Москвиннің айтуы бойынша перифраздардың қолданысының жиілігіне қарай сөз табының қатысты типологиялық ерекшелігі бар. Ол дегеніміз, перифрастық бірліктердің грамматикалық құрылымын көрсету. Сөз таптарына қатысты перифраздардың субстантивті және етістікті сияқты түрлерге бөлінеді.

Ғалым Ө.Айтбайұлы қазақ тіліндегі перифраздардың қолданысын, табиғатын тілдегі статусын анықтай отырып мынадай анықтама береді: «Перифраз дегеніміз – затты, процесті, құбылысты өз атымен атамай, басқаша атау әрі соның негізінде олардың ең негізгі бір қасиетін келтірінді мағынада қолдана отырып, оларды бейнелі түрде сипаттау, анықтау» [1]. Яғни белгілі бір затты тура мағынада атамай, тұспалдап ауыспалы мәнде жұмсау. Бұл жағынан троптың түрлеріне, фразеологизмге жақындығын көреміз.

Ғалым өз еңбегінде перифраздардың грамматикалық мағыналарына қарап, ең бірінші есімді және етістікті перифраздар деп бөліп қарастырады. Құрамына қарай яғни сөздердің компонентін ескере отырып, екі мүшелі, үш мүшелі және көп мүшелі перифраздар деп топтайды.

Академик Р.Сыздық қазақ тіліндегі оның ішінде Абай тіліндегі перифраздарға тоқталып, көріктеу құралдарының ішінде көп айтыла бермейтін троптардың бір түрі осы перифраз екендігін баса айтады, себебі тілдегі біртектес троптық категорияларды бір-бірінен дәл ажыратып беру деген сияқты нақтылықтың жоқтығы дейді ғалым. Өзінің «Абай шығармаларының тілі» еңбегінде өмірді «бұлдыр заман», «қайта айналмас, жаңғырған бұлдыр заман», «сұм жалған», «қайран дәурен» сияқты тіркестермен әсерлеп бейнелеу немесе перифраздау үлгісін көреміз [2]. Мұнда зат есім+сын есім моделі бойынша жасалған есімді тіркестер. Әрі еркін, әрі көркем, әрі бейнелі құрылған тіркес.

Тағы бір мысал келтіре кеткен жөн. Мысалы, Елбасымыздың есімін баспасөз беттерінде болсын жалпы ауызекі тілде де тікелей атамай «елбасы», «ұлт көшбасшысы», «әлемдік деңгейдегі мемлекеттік қайраткер» деген секілді тіркестермен ауыстырып, ресми түрде қарата, синонимдес сөздермен алмастырыла айтылып жүр. Бұл жердегі мақсат перифраздық тіркестерді президенттің атын қайталай бермес үшін немесе стильдік мақсатта ғана қолданылып тұрған жоқ, Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан тарихында алатын орнының ерекше екендігін, құрмет пен илтипаттың басымдығын көрсетеді. Автордың мадақтай отырып, мақтануын көрсететін перифраздарды тілдік құрал ретінде ұтымды қолданған.

Грамматика саласында перифраз терминін қолданудың ертеден келе жатқан дәстүрі бар. Мұның себебін тілдің синтетикалық тұлғаларымен қатар суреттемелі аналитикалық тұлғалардың болуына байланысты деп түсіндіріп, Н.Оралбаева [3, 11] қазақ тілі грамматикасындағы етістіктің аналитикалық түрлерін «етістіктің *перифрастикалық* формалары» деп талдап көрсетеді. Айталық *ойлану* дегенді *ойға шому деу*, *ұйықтау* дегенді *ұйқыға кету* деп өзгертуді, сондай-ақ қосымша мен көмекші етістіктің мағыналас болуын жатқызады: *жәрдемдес* деудің орнына *жәрдем ет*, *жымыңдады* деудің орнына *жымың етті*, *кездесті* дегенді *кез болды* деген сияқты етістіктің тұлғалары болады.

Түрік тілдеріндегі етістіктің перифрастикалық түрлері жайында еңбектер де өте көп [4, 13].

Перифраздарды топтастыруда түрлі ерекшелік бар екенін аңғаруға болады. Субстантивті перифраздар құрылымының синтаксистік үлгісі төмендегідей: сын есім + зат есім: Ақ ұлпа, ақ көрпе дегендер аппақ қардың перифраздық атауы. Ал «қара сиыр» мен «қызыл сиыр» тұрмысқа қолданылатын қазан-ошақ пен оттың перифраздық атаулары, тура айтпай келтірінді мағына үстеп тұр. Перифраз болу үшін белгілі бір заттың, құбылыстың қасиетіне сүйену қажет.

Ақ ұлпа қылаулап,

Жауады жанды баурап.

Алаңсыз асыр салып,

Келеді-ау алғым аунап (Қалқаман Сарин).

Ақ жаялық. Ақ көрпе. Ақыр-соңы – Ақ кебін...

Ақ жаялық үстінде – іңгәлаған сәттерім.

Ақ көрпенің астында – аймаласқан айлы түн,

Ақ кебіннің ішінде – әлдилеген тәтті өлім... (Алмас Темірбай).

Қара сиырым қарап тұр,

Қызыл сиырым жалап тұр (Жұмбақ).

Бұл мысалдан көретініміз перифраздар екі мүшелі ешбір жалғаусыз әрі құлаққа сіңіп қалған, тұрақталған. Бұл тіркестің екінші мүшесіне тәуелдік жалғауы жалғанып жасалынғанын аңғаруға болады.

Етістік тіркесті перифраздардың үлгісіне бірер мысал келтіре кетсек: *көз жұму*, *демі үзілу*, *қанаты қырқылу*, *ажал айдап* т.б.

Үйірінен адасқан тентек едің.. Тентегім-ай, үзілді ерте демің (М.Мақатаев). Зат есім + етістік моделімен жасалған, екі мүшелі перифраздан бір мүшесі тәуелдік жалғауының жалғануы арқылы жасалып тұр.

Елордада қатерлі ісіктен көз жұму 0,5 пайызға төмендеді (inform.kz). Екі мүшелі етістікті перифраздар да есім перифраздары сияқты, яғни есім мүшесі негізгі мағынада тұрса, етістік мүшесі туынды мағынада жұмсалады. «зат есім + етістік» моделінің бірнеше құрылымдық түрі бар: 1)»зат есім + көсемше «

Бір Шымшық торға түсті соры қайнап,

Барды ма, кім біледі, ажал айдап.

Бәлені қаза менен қайда деме,

Ғаріп боп, отыр сорлы көзі жайнап.

Бірінші есім мүшесі өз мағынасында тура мәнде жұмсалса, екінші етістікті мүшесі туынды мағынада жасалып тұрғанын көреміз.

Қан суынған, жүрек солғын соғады.

Қыран құстың қос қанаты қырқылды,

Күндей күшті, күркіреген ел тынды (М.Жұмабаев).

«Зат есім (тәуелдік ж.)+ етістік» моделі арқылы жасалған перифразда бірінші есімді тіркес өз мағынасын, тура мәнде жұмсалып тұр.

«Зат есім+зат есім+ етістікті үш мүшелі перифраздық модельге құрылған бірнеше мысал келтірсек:

Тіл – тас жарады, тас жармаса, бас жарады (мақал).

Біріншісі – еңгезердей, тау тұлғалы жігіт те, екіншісі – шынашақтай көзінен от шашқан біреу екен (Бекен Қайратұлы, egemen.kz).

Түн пердесін жамылу

Жазғы түн пердесін жапқанда,

Бір жұлдыз жанады аспанда.

Сол менің көрінген үмітім,

Сол менің көңіліме ақ сәуле шашқан да.

«Сын есім+зат есім+ сын есім+ зат есім» моделіндегі көп мүшелі перифраздар:

Ақ халатты абзал жан

Біздің бүгінгі кейіпкеріміз де – ақ халатты абзал жан. Өнегелі отбасынан тәлім-тәрбие алған, жастайынан қызмет жолында тек алғаны абырой-алғыс Құралай Әнуарқызы Әлжанованы біздің облыста білмейтін жан жоқ десе де болғандай. (www.kazgazeta.kz).

«Зат есім+зат есім+ сын есім+етістік» моделіндегі көп мүшелі перифраздар

Төбе шашы тік тұру

Суыт хабарды естіген ақтөбеліктердің төбе шашы тік тұрды. Бұл мысалдан көретініміз толық бір сөйлем болып тұрғандығы. Құрылымы жағынан алуан түрлі. Бірақ құрамалас сөйлемнің бір құрамдас бөлігі болғанымен толық мәнді барлық мүшелері қатысқан тиянақты ойды білдіріп тұрған жоқ. Сондықтан көп мүшелі етістікті перифраздарға жатқызамыз.

Перифраздың грамматикалық ерекшеліктері фразеологизм сияқты. Яғни грамматикалық өзгерістер перифразбен де, фразеологизмнің синтетикалық тәсілімен де, аналитикалық тәсілімен де (синтаксистік) жасалады. Қазақ тіліндегі перифраздардың сыңарларының бір-бірімен байланысу тәсілі сан алуан болып келеді. Тіліміздегі еркін сөз тіркестері тәрізді перифраздық тіркестер де өздерін қоршап тұрған басқа сөздермен үнемі байланысқа түсіп отырады. Дегенмен еркін сөз тіркестеріне қарағанда, перифраздардың басқа сөздермен байланысып, тіркесу мүмкіншілігі шектеулі.

Тіл білімінде Потебня А.А.: «перифраза дегеніміз – суреттеу атау» («перифраза – описание»)[5, 217] деп анықтама береді. Швейцариялық ғалым Ш.Балли перифразаға берген анықтамасында «қайта айтып беру, қайтып айтып берудің кеңейтілген түрі» [6, 125]. Қазақ тіл білімінде осы ойды айтқан З.Қабдолов «қайта айтып беру» [7, 242] дейді; Ө.Болғанбаев өзінің «Синонимдер сөздігі» атты оқулығының кіріспесінде перифразға былайша сипаттама береді: «Синонимдерді қолданудың тағы бір тәсілі – парафраза. Мұны кейде перифраза деп те атайды. Бұл сөздің мәнісі жеке сөздің орнына оның түсінігін сипаттап беру [8, 5] дейді. «Қазақ тілі. Энциклопедиясында» перифразаға: «Перифраза (ағылшын paraphrase) – сөздің бейнелі мағынада қолдану тәсіліне жататын көркем троптың бір түрі. Перифраза затты, процесті, құбылыстың ең негізгі бір қасиетін келтірінді мағынадақолдана отырып, соны образды түрде сипаттау, анықтау» [9, 259] деп анықтама берілген.

Жалпы перифраздардың қолданысы тілімізді байытып, орынсыз айтылмайтын, дөрекі естілетін тіркестерді жайлап-жапсарлап, жеңілдетіп, сыпайы жеткізу үшін қажет деп ойлаймыз. Бұл перифраздарды сөзді қолдану тәсілдерін барынша меңгерген, қазақ сөзінің құдіретін ерекше жүрекпен сезінген адам ғана қолдана алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Айтбайұлы Ө. Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары. – Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 400 б.

- [2] Сыздықова Р.Ф. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Жазушы, 1968. – 235 б.
[3] Оралбаева Я. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының полисемиялық мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 155 б.
[4] Апресян Ю.Д. Апресян Т.А. Об изучении смысловых связей слов // Иностран- ный язык в школе, 1970, №4.
[5] Потебня А.А. Из записи по теории словесности. Харьков, 1905 – 217 б..
[6] Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, «» 1976 – 345 б..
[7] Болғанбаев Ә. Синонимдер сөздігі. Алматы «» 1975 – 284 б..
[8] Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы. Қазақстан республикасы Білім, Мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 – 420 б.

МРНТИ 16.21.31

Х.С.Мухамадиев

Ассистент-профессор, к.ф.н. Satbaev university
г.Алматы, Қазақстан

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫБОР И РАЗВИТИЕ ПИСЬМА (к вопросу о переходе казахского языка на латинский алфавит)

Аннотация: В связи с переходом казахского языка на латинский алфавит, в статье рассматриваются факторы, воздействующие на исторический выбор письма различными народами, а также различные типы и системы письма. Особое внимание в статье уделено латинице, которая превалирует в мире и, по существу стала мировым алфавитом. По мнению автора, введение латиницы позволило бы казахстанскому обществу в большей степени интегрироваться с тюркоязычными народами и влиться в мировое информационное пространство.

В статье рассматриваются факторы, влияющие на выбор и развитие письма. Каждая система письма характеризуется её назначением (функцией), её типом, например, слоговым или буквенно-звуковым, а также буквенным составом, значением, формой и основными принципами применения письменных знаков.

Ключевые слова: латиница, графика, буква, звук, система письма.

Х.С. Мухамадиев

Ассистент-профессор, филол.ғ.к. Сәтбаев университеті,
Алматы, Қазақстан

ЖАЗУДЫҢ ТАҢДАУЫ МЕН ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР (қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру мәселесі)

Аннотация. Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіруге байланысты мақалада әртүрлі хаттардың тарихи таңдауына әсер ететін факторлар, сондай-ақ әртүрлі жазу және жазба жүйелері қарастырылады. Мақалада латын алфавитіне ерекше көңіл бөлінеді, ол әлемде басым, ал шын мәнінде әлемдік алфавит болды. Автордың айтуы бойын-

ша, латын жазуын енгізу қазақстандық қоғамға түркітілдес халықтармен көбірек араласуға және әлемдік ақпараттық кеңістікке қосылуға мүмкіндік береді.

Мақалада жазуды таңдауға және дамытуға әсер ететін факторлар қарастырылады. Әрбір жазу жүйесі оның мақсатымен (функциясымен), типімен, мысалы, буындық немесе әріптік-дыбыстық, сондай-ақ әріптік құрамымен, мағынасымен, формасымен және жазу таңбаларын қолданудың негізгі принциптерімен сипатталады.

Тірек сөздер: латын жазуы, графика, дыбыс, әріп, жазу жүйесі.

Kh.S. Mukhamadiyev

Assistant Professor, Candidate of Philosophy of Satbayev university,
Almaty, Kazakhstan

FACTORS INFLUENCING THE CHOICE AND DEVELOPMENT OF LETTER

(the issue of transition the Kazakh language into the Latin alphabet)

Annotation. In connection with the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet, the article examines the factors affecting the historical choice of letters by different peoples, as well as various types and systems of writing. Particular attention is paid in the article to the Latin alphabet, which prevails in the world and, in essence, became the world alphabet. According to the author, the introduction of the Latin script would allow the Kazakh society to integrate more with the Turkic-speaking peoples and connect to the global information space.

The article examines the factors influencing the choice and development of writing. Each writing system is characterized by its purpose (function), its type, for example, syllabic or letter-sound, as well as letter composition, meaning, form and basic principles of the use of written signs.

Keywords: Latin, alphabet, graphics, letter, sound, writing system

К многочисленным факторам, которые воздействовали на *развитие письма* в общеисторическом плане, в первую очередь, относятся *общественные потребности*, которые складывались в ту или иную эпоху.

Вся эволюция письма в общеисторическом плане – это путь к более простому, ясному и доступному письму. Ещё неосуществлённый до конца проект шестидесятилетней давности перехода китайского языка на *латиницу* – один из таких примеров.

Переход или возвращение алфавита казахского языка на латинскую систему письма – тоже один из показателей общественных потребностей. Понятия «система письма» и «тип письма» относятся к числу важнейших понятий теории письма. «Система письма» в самой общей форме определяется как исторически сложившееся и упорядоченное письмо того или иного народа. Каждая система письма характеризуется её назначением (функцией), её типом, например, слоговым или буквенно-звуковым, а также буквенным составом, значением, формой и основными принципами применения письменных знаков.

Традиционно система письма делится на три типа письма: пиктографическое, идеографическое и фонетическое. Фонетическое подразделяется на слоговое и

буквенно-звуковое (алфавитное). В теории «Возникновения и развития письма» выделяются следующие основные этапы её рассмотрения:

- сущность письма, его отношение к языку и мышлению;
- вопросы типологии, классификации и терминологии письма;
- происхождение первоначального письма и его особенности;
- закономерности возникновения и развития логографического и морфемографического письма;
- закономерности возникновения и развития слогового письма;
- возникновение буквенно-звукового письма;
- закономерности возникновения и развития консонантно-звукового письма;
- закономерности возникновения и развития вокализировано-звукового письма;
- особые виды письменных знаков;
- общие закономерности и перспективы развития письма.

Закономерности развития письма отразились и на образовании генеалогических групп (семейств) систем письма.

Так, в Европе исторически сложились две генеалогические группы буквенно-звуковых систем: первая возникла на основе латинского алфавита, применяется в романских, германских и англосаксонских странах; вторая возникла на основе славянской кириллицы, применяется в ряде стран славянских стран.

В современном мире наибольшее распространение имеют четыре генеалогические группы систем письма.

1. Системы письма, построенные на латинице; в настоящее время применяются в большинстве стран Европы (кроме Болгарии, Греции и Сербии); во всех странах Америки и в Австралии, в большинстве стран Африки, кроме Эфиопии и арабских стран, в Азии: в Турции, Индонезии, Вьетнаме, Азербайджане, Узбекистане, Туркменистане и на Филиппинах. В целом это составляет более 30% населения мира.

На латинскую основу запроектирован также перевод письма в Китае.

2. Системы письма, построенные на кириллице; в настоящее время применяется в постсоветских странах, кроме Грузии, Армении, Литвы, Латвии, Эстонии, а также в Болгарии, Монголии.

3. Системы письма, построенные на консонантно-звуковой арабской основе; в настоящее время применяются во всех арабских странах, а также в Иране, Афганистане, Пакистане и в Китае в СУАРЕ. Это составляет более 10% населения мира.

4. Системы письма, построенные на индийской слоговой основе, в настоящее время применяются в Индии, в большей части Индокитая и на Цейлоне. Это составляет около 20% населения мира.

Кроме этих 4 групп применяются около десятка систем письма, а именно: Китайское морфемографическое письмо (700 миллионов); японское морфемографическое письмо (90 миллионов); корейское лигатурно-звуковое письмо – кунмун (30 миллионов); эфиопское слоговое письмо (20 миллионов); греческое – 8 миллионов; грузинское – 3 миллиона; армянское – около 3 миллионов; еврейское – около 3 миллионов и др., всего 30% населения мира [1, с. 557].

В перспективе логографические (морфемографические) системы могут исчезнуть, в связи с запроектированным переходом Китая на буквенно-звуковое письмо – латиницу и с вытеснением китайской иероглифики из корейского и японского письма.

Государственным комитетом по реформе письменности была разработана на основе латинского алфавита китайская буквенно-звуковая система. 1 ноября 1957 г. эта система была апробирована Советом Министров Китайской Народной Республики и 11 февраля 1958 г. принята Всекитайским собранием народных представителей. Система эта включает 26 букв латинского алфавита, одну диакритизированную (с двумя точками над **u**), четыре лигатурных буквы (ch, sh, zh, ng) и апостроф; кроме того в ней имеются четыре знака для тонов: ровного, восходящего, нисходящего и нисходяще-восходящего. Однако, несмотря на то, что со времени утверждения буквенно-звуковой системы прошёл уже много лет, письмо это применяется пока в опытном порядке. Систематически же буквенно-звуковое письмо используется в Китае лишь для транскрипции, в научной литературе и при школьном изучении иероглифов [1, с. 163].

Внутри каждой группы письма отдельные письменные системы, построенные на единой основе, отражают специфику данного языка путём применения дополнительных букв и диакритических знаков. Именно так построены большинство систем письма народов СНГ, в том числе и система письма казахского языка.

Из истории: после октябрьской революции в СССР новые алфавиты, в том числе казахского языка, строились на латинской основе. Латинский алфавит состоит из 26 букв, некоторые из которых дублируют друг друга. Русский алфавит включает 33 буквы, то есть на 25% больше латинского, но ни одна буква не дублирует другую.

Причины перевода на кириллицу казахского и других языков – по официальной версии, излагаемой в книге В.А. Истрина:

1. Использование латинского алфавита требовало введения дополнительных букв и диакритических знаков.

2. Использование латинской основы создавало разрыв между новыми алфавитами и алфавитами других народов СССР – украинским, белорусским и русским, а также с дореволюционными алфавитами на кириллице трёх тюркских языков: якутского, хакасского и чувашского.

3. С середины 30-годов по предложению якобы самих национальных республик было решено отказаться от латинизации.

4. Алфавиты народов СССР, имевших письменность, были построены на арабской основе, поэтому были переведены на кириллицу, кроме литовского, латышского, эстонского, грузинского и армянского [1, с. 501].

При построении новых алфавитов на кириллице учитывалось своеобразие звукового состава национальных языков. Для всех фонем, имеющихся в этих языках, но отсутствующих в русском языке, создавались дополнительные акцентированные буквы. В зависимости от своеобразия звукового состава языка количество таких букв колебалось до девяти как в казахском языке: имеющихся в кириллице $33 + 9$ казахских = 42 буквы.

В дальнейшем, совершенствование советских систем письма должно было пройти в четырёх направлениях, которые были отражены в «Предложениях по усовершенствованию русской орфографии» ещё в 1964 году: [1, с. 504].

1) достигнуть ещё большего единообразия в применении диакритических знаков в системах письма СССР;

2) Пересмотреть орфографические правила, противоречащих фонематическо-морфологическому принципу, поскольку этот принцип в самой русской и белорусской системах письма применяется недостаточно последовательно;

3) обобщить орфографические правила, путём ликвидации многочисленных исключений, усложняющих обучение грамоте;

4) приблизить формы некоторых русских букв к *латинским*.

Вопрос о сближении русского и латинского алфавитов было предложено научно проработать в международной организации при ЮНЕСКО. Латинский алфавит при этом предлагалось рационально пополнить несколькими буквами, необходимыми для передачи звуков, особенно часто встречающихся в различных языках. Но одна из причин, что эта реформа откладывается - это опасение потери оригинальности письма.

Но доказательства оригинальности письма того или народа следует искать не в абсолютной самостоятельности его происхождения, так как самостоятельных систем письма почти нет, кроме самых древних логографических систем. Самостоятельными следует считать те системы письма, которые возникли не путём механического заимствования, а путём творческой переработки письма других народов и поэтому правильно отражают особенности своего языка. Кроме того, система письма, как правило, зависит от того языка, для которого он предназначен. Даже в случае прямого заимствования - системы письма рано или поздно перестраиваются в соответствии с особенностями заимствовавшего письма.

Из факторов, влияющих на развитие письма, прежде всего, выделяют общественные потребности в письме. В отличие от других факторов, которые обусловили особенности письма разных народов, развитие общественной потребности в письме всегда определяло общеисторические закономерности развития письма. Так, например, в кирилловской системе письма после значительной петровской коренной реформы в начале 18 века были исключены 9 букв и три ещё до реформы. Исторические изменения буквенного состава русского письма были обусловлены общественными потребностями, чтобы издавать больше книг, в которых была большая нужда

После второй значительной ленинской реформы были исключены 4 буквы, до этого введены две новые й и ё. Эта реформа тоже была обусловлена общественными потребностями, чтобы грамоту сделать более доступной. Все эти реформы за введение более простого и ясного народу письма сопровождались жестокой критикой и сливались с политической борьбой между силами прогресса и их противниками.

Автор фундаментального учебника по новой и очень популярной теории межкультурной коммуникации российская исследовательница С.Г. Тер-Минасова пишет в книге «Война и мир языков и культур», что в «1999 году в Татарстане был принят закон о переводе татарского алфавита на латиницу. Это решение напрямую было связано со стремлением облегчить усвоение английского языка». В новостях республики от 17 ноября 2004 было объявлено: «Процесс, связанный с глобализацией, не остановить, мы невольно вопреки всему изучаем английский язык на латинице. Каждый человек в Татарстане будет богаче, если он будет знать русский язык, татарский язык и английский язык, никому от этого хуже не станет». Рассмотрение этого вопроса в Москве затянулось до 2004 года, пока Конституционный Суд РФ не отменил этот закон на том основании, что только федеральный центр имеет право устанавливать графическую основу государственных языков субъектов федерации [3, с. 305].

«Интересно, – продолжает Тер-Минасова, – что все сторонники закона оперировали исключительно соображениями глобализации и необходимости изучения английского языка». Она приводит мнение члена-корреспондента РАН С.А.Арутюнова, который высказал эту идею весьма категорично: «Я считаю: всеобщий переход на латиницу – неперемное цивилизованное требование общемировых процессов глобализации. И если Россия хочет идти в ногу с прогрессивным миром, хочет стать частью Европы, Россия должна полностью перейти на латинский алфавит, и рано или поздно она к этому придёт». И даже не только Россия. По мнению Арутюнова, все народы, пользующиеся кириллицей, должны перейти на латиницу: «Кириллица уже устарела и для славянских языков. Даже в Болгарии, на родине кириллического алфавита, и то сейчас звучат здравые голоса о необходимости перехода на латиницу» [3, с. 305].

Интересен опыт перехода на латинский алфавит турецкого языка с арабской письменности, осуществлённый в 1928 году в ноябре. Дискуссии по алфавиту продолжались в течение шести месяцев вплоть до самого перехода на новый алфавит. Также были сторонники нового алфавита и их оппоненты, которые поддерживали арабскую графику и считали, что переход на другой алфавит приведёт к отрыву от исламской культуры, науки и прервётся связь с прошлым. Оппоненты в лице интеллигенции призывали распрощаться со стереотипами, тормозящими прогресс культуры, науки, сблизиться с западной цивилизацией и очистить турецкий язык от арабских слов, чтобы не потерять тюркскую сущность.

«Таким образом, в 1928-1929 гг. Турецкое государство, единогласно приняв латинский алфавит, без особых затруднений провело реформу турецкой письменности. Турция никогда не теряла культуру, литературу, традиции, духовной ценности, накопленные веками, наоборот, сохранила и приумножила, получила прекрасную возможность интегрироваться в международное коммуникативное, культурное пространство, далее развивать свою культуру» [4, с. 444].

На постсоветском пространстве после распада СССР на латинский алфавит первыми были переведены азербайджанский, узбекский и туркменский языки.

Уже 25 декабря 1991 года было опубликовано Постановление Правительства Республики Азербайджан «О восстановлении азербайджанского алфавита на основе латинской графики», которая использовалась до 1940 года, но с небольшими изменениями. Через десять лет 9 августа 2011 года указом Президента Азербайджана 1 августа был объявлен днём азербайджанского алфавита и азербайджанского языка.

«Таким образом, Республика Азербайджан в течение десяти лет перешла на латинский алфавит; можно сказать, были выполнены все намеченные задачи. Азербайджанцы быстро освоили латинский алфавит, напрасными были опасения и тревоги рядовых азербайджанцев на начальном этапе перехода. Поначалу некоторые трудности возникли у пользователей компьютерных программ, для решения технических проблем был создан вебсайт: www.latin.az.» [4, с. 449].

В Казахстане идею перехода казахского языка на латиницу озвучивал академик А.Кайдар. «В 1993 году учёный направил Президенту Н.Назарбаеву открытое письмо с проектом латиницы, которое было опубликовано в газете «Ана тілі». Данное предложение вызвало бурные дискуссии, нужна ли реформа казахской письменности или нет, которые доросли до общегосударственного масштаба. В связи с этим в обществе сформировались два полярных мнения, так называемых

лагеря оптимистов и пессимистов, у каждого были свои доводы и мотивы перехода или неперехода на латиницу» [4, с. 451].

В интервью корреспонденту газеты «Мегаполис» философ Р.К. Кадыржанов, отвечая на ряд актуальных вопросов, высказал своё мнение следующим образом: «Осуществить переход с одного алфавита на другой сложно?

– Здесь переплетается много вопросов: мировоззренческих, философских, социальных, языковых и культурных. По глубине последствий он сравним с политической революцией, коренным преобразованием в обществе. Например, есть два очень близких языка – урду и хинди. Мусульманская элита предпочла для урду арабскую письменность, а индуистская для хинди – деванагари, что привело к образованию двух государств – Пакистана и Индии. Символика алфавита определяет и культуру, и ментальность, и религию.

– Казахи уже меняли письменность?

Переходя на латиницу, казахи принимают в определённой мере западную идентичность. И казахи, и русские, и весь мир давно находятся под влиянием западной цивилизации. Не сознавая, мы живём в западном мире. Латиницей пользуются в мире 80% стран, кириллицей 14 стран из двухсот. Переходя на латиницу, мы как бы завершаем переход в западный мир.

– Правильно ли выбрано время для такой реформы?

– Об этом идёт спор и среди самих казахов. Время и темп перехода определит государство. Горячиться в этом вопросе нельзя. Потребуется очень много грамотных специалистов, чтобы осуществить правильный перевод нашего лексического богатства на латиницу, чтобы в дальнейшем они понимали нас, а мы их».

В Казахстане в настоящее время создалась такая ситуация общественной потребности, когда интернет и компьютеризация, многофункциональная мобильная связь, сферы глобальной информационной и межкультурной коммуникации требуют бережного перехода / возвращения казахского языка на латинскую систему письма с учётом особенностей имеющихся специфичных звуков. Как отмечают авторы цитируемой монографии «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалу: теориясы мен практикасы»: «в эпоху глобализации и передовых технологий введение латиницы позволило бы нашему обществу интегрироваться с тюркоязычными народами и влиться в мировое информационное пространство и дальше укреплять общетюркскую идентичность, избавиться от орфографических, орфоэпических погрешностей, значительно облегчить работу с компьютером, интернетом, формировать национальный облик терминологических, ономастических названий, укреплять национальное самосознание» [4, с. 451].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 2010. – 616 с.
- [2] Дирингер Д. Алфавит. Перевод с англ. М., 1963. Изд. 3 М.: URSS, 2009. – 656 с.
- [3] Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур: Учебное пособие. – М.: Слово, 2008. – 344 с.
- [4] «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалу: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А.Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 560 б.

МРНТИ 16.21.45

А.Ә.Жаңабекова, К.Қ.Пірманова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филол.ғ.д., Алматы қаласы, Қазақстан

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің лаборанты, магистрант, Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘТІНДЕР КОРПУСЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМДЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕР ҚОЮ БАҒДАРЛАМАСЫ

Аннотация. Бұл мақалада біз қазақ тілінің сөзжасамына арналған корпуста бағдарланған сөзжасамдық белгіленімдер туралы айтып, сонымен қатар корпустың пайдаланушыларына сөзжасамдық белгіленім арқылы қандай практикалық мүмкіндіктерді ұсына алатындығымызды айтқымыз келеді. Мұндай лингвистикалық анализатор жұмысын қамтамасыз ету үшін программаға әр белгіленім түрі бойынша лингвистикалық нұсқаулықтар, яғни лингвистикалық базалар дайындау қажет. Лингвистикалық анализатор жұмысын қамтамасыз ететін лингвистикалық базалар жасалып, қазіргі кезде туынды сөздердің негізгі түбірі мен сөзжасамдық бөлігін бөлшектей алатын әрі сөзжасамның қай тәсілі арқылы жасалып тұрғанын сипаттайтын сөзжасамдық белгіленім бағдарламасы жұмыс істеп тұр.

Тірек сөздер: корпус, ұлттық корпус, белгіленім, сөзжасамдық белгіленім, негізгі түбір, туынды түбір.

А.А. Жаңабекова¹, К.К. Пирманова²

¹Заведующий отделом прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, док.филол.н., Алматы, Казахстан

²Лаборант отдела прикладной лингвистики Института языкознания имени А. Байтұрсынова, магистрант, Алматы, Казахстан

РАЗРАБОТКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РАЗМЕТОК В КОРПУСЕ ТЕКСТОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В этой статье мы хотели бы рассказать об условно-ориентированных словообразовательных разметках казахского языка в корпусе, а также о том, какие практические возможности могут быть предоставлены пользователям корпуса с помощью словообразовательной разметки. Для обеспечения работы такого лингвистического анализатора необходимо подготовить лингвистические базы, то есть лингвистические основы, для каждого типа разметок. Разработана лингвистическая база данных для обеспечения работы лингвистического анализатора, и теперь работает текстовая программа, которая может разбивать основные корни и словообразовательные части производных слов и описывать, как происходит словообразование.

Ключевые слова: корпус, национальный корпус, разметка, словообразовательная разметка, основной корень, производный корень

A.A. Zhanabekova¹, K.K. Pirmanova²

¹Head of the Department of Applied Linguistics,
A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

²Laboratory Assistant, Department of Applied Linguistics, Institute of Linguistics
named after A. Baitursynov, Master's student, Almaty, Kazakhstan

THE DEVELOPMENT OF WORD-FORMATIVE MARKUPS IN THE CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE TEXTS

Annotation. In this article, we would like to discuss conditionally oriented derivational markups of the Kazakh language corpus, as well as word-formative markups and their practical capabilities provided for corpus users. To ensure the operation of such a linguistic analyzer, it is necessary to prepare linguistic bases for each type of markup. A linguistic database has been developed to enable the linguistic analyzer to work. Now a text program that describes how words can be used to break the root and word-formation of derived words is being developed.

Keywords: corpus, national corpus, markup, derivational markup, main root, derived root.

Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауда оның көлемін ұлғайту ғана емес, лингвистикалық мүмкіндіктерін кеңейту де маңызды мәселе. Лингвистикалық мүмкіндіктер деп отырғанымыз тіл деңгейлеріне сәйкес әртүрлі тілдік талдаулар түрін көбейту деген сөз. Ұлттық корпус дегеніміздің өзі тілдердегі мәтіндердің көлемді электронды жинағы ғана емес, сонымен қатар мәтінге автоматты түрде лингвистикалық талдаулар жасайтын компьютерлік бағдарламамен жұмыс істейтін ең алдымен лингвист-тілші мамандардың, білім алушылардың, тіл үйренушілердің кәсіби қажеттіліктерін өтейтін кең ауқымды ақпараттық-анықтамалық жүйе болып табылады. Мәтіндерге автоматты түрде белгіленім қоятын компьютерлік бағдарламаны лингвистикалық анализатор деп атайды. Тілдік талдаулар түрлеріне қарай морфологиялық анализатор, синтаксистік анализатор, фонетикалық анализатор, сөзжасамдық анализатор, лексика-семантикалық анализатор т.б. деп бөлінеді. Ал осы бағдарлама жасайтын лингвистикалық талдауларды «белгіленім» (разметка) деп атайды. Қай тілде болмасын алғашқы корпустарын құрастыруда ең алдымен морфологиялық анализатор бағдарламасы жасалып, морфологиялық белгіленім-дер алдымен корпусқа енгізілген. Өйткені сөздің сөзтүрленімдік бөлігін әсіресе түркі тілдерінде бөлшектеу оңайырақ. Себебі түркі тілдері жалғамалы тілге жатады. Қосымшалар түбірден кейін ретімен бірінің үстіне бірі жалғанады. Мұндайда программа түбір сөздер мен оған жалғанған сөзтүрлендіруші қосымшаларды тез табады. Ал сөздің мұндай құрылымын бөлшектеу флективті тілдерді қиынырақ. Солай бола тұра, орыс тілінің ұлттық корпусында сөздерге морфологиялық белгіленімдер қоятын программа жасалған.

Қазіргі кезде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы

лингвистика бөлімінде жасалған корпуста морфологиялық, фонетикалық, лексика-семантикалық (біршама) және сөзжасамдық анализатор жасалды. Осы анализаторлар арқылы корпуста ізделген сөздің түбірі бөлініп көрсетіледі (лемматизация), сөзге жалғанған морфологиялық түрленімі бөлшектеліп, шартты белгілермен сипатталады; сөздер фонетикалық тұрғыдан да жуан және жіңішке әуезділігі, буын құрау бөліктері мен олардың түрлік сипаттамалары, жеке дыбыстардың талданымы көрсетіледі. Сонымен қатар туынды сөздердің негізгі түбірі мен сөзжасамдық бөлігін бөлшектей алатын әрі сөзжасамның қай тәсілі арқылы жасалып тұрғандығын сипаттайтын сөзжасамдық белгіленім бағдарламасы жұмыс істеп тұр. Мұндай лингвистикалық анализаторлар жұмысын қамтамасыз ету үшін программаға әр белгіленім түрі бойынша лингвистикалық нұсқаулықтар, яғни лингвистикалық базалар дайындау қажет. Морфологиялық анализатор бұдан бұрынғы жылдары жасалғандықтан, біз бұл жерде жаңадан жасалған белгіленім түрі – сөзжасамдық белгіленім енгізу бағдарламасы туралы баяндаймыз.

Қазақ тілінде түбір сөздер **негізгі түбір** және **туынды түбір** сөздер болып бөлінеді [1]. Мұның қай түрі де лексикалық бірлік ретінде сөздіктерге реестр ретінде енеді, мысалы, негізгі *мал* сөзі де, туынды *малшы* сөзі де дербес лексикалық бірлік, сондықтан екеуі де реестрлік тізімге кіреді. *Мал* сөзі сияқты қазақ тіліндегі негізгі түбір сөздерді сөзжасамдық анализатор реестр тізімінен іздейді. *Малшылық* деген туынды сөз кездескенде оны реестрдегі тізімге қарап отырып, оның *малшы* сөзінен туып отырғандығын, ал *малшы* сөзінің реестрде тағы кездесіп тұрған *мал* сөзінен туып отырғандығын көрсетеді. Яғни сөздің соңынан бастап, реестр тізімінде бар сөздермен салыстыра отырып, сөздің түпкі түбіріне дейін бөлшектеуі қажет. Демек, сөзжасамдық анализатор үшін де сол тілдегі түбір (реестр) сөздердің тізімін лингвистикалық база ретінде беру қажет.

Қазақ тілінде сөздер жоғарыдағы *малшы* сөзіндегідей, тек қосымша жалғану арқылы ғана жасалмайды. Сондықтан сөзжасамдық белгіленім бағдарламасында, яғни сөзжасамдық анализаторға сөзжасамның басқа да тәсілдері туралы лингвистикалық нұсқаулық беру қажет.

Қазақ тілінде туынды сөздер үш түрлі тәсіл арқылы жасалды: 1) *лексика-семантикалық тәсіл*; 2) *синтетикалық тәсіл*; 3) *аналитикалық тәсіл* [2].

Автоматты талдаулар үшін лексика-семантикалық тәсіл ескерілмейді, өйткені бұл тәсілмен жасалған сөздердің формальдық белгілері жоқ, сөз мағына кеңеюі арқылы жаңа мағыналарға ие болады. Корпус үшін сөзжасамдық белгіленім бағдарламасында синтетикалық және аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер негізге алынады. Мұның ішінде синтетикалық тәсіл бойынша жасалған сөздерді талдауда программа реестр тізімі мен сөзтудырушы қосымшалар тізіміне сүйенсе, аналитикалық тәсілде көбінесе біріккен сөздер мен қос сөздердің тізіміне негізделеді, яғни программаға осындай сөздердің тізімі лингвистикалық база ретінде беріледі.

Алдымен сөзжасамның аналитикалық тәсіліне тоқталайық. Тілдегі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерді күрделі сөздер дейміз. Мұндай күрделі сөздер: *қос сөздер*, *біріккен сөздер*, *тіркесті түбір сөздер*, *қысқарған сөздер*.

Программа бұл сөздерді формальді белгілері арқылы да табуына болады. Мысалы, қос сөздер дефис арқылы жасалады. Қос сөздер қайталама және қосарлама қос сөз болып бөлінеді. Бұл екі түрі де дефис арқылы жасалғанмен, қайталама қос сөздер түбірдің қайталанып келуі арқылы жасалады, ал қосарлама

қос сөздерде екінші сыңары басқа сөз болып келеді. Егер қос сөз құрамында екінші сыңарда бірінші сыңардағы сөзді қайталанып қолданса, программа оны қайталама қос сөз ретінде тануы қажет және соған сәйкес «қайталама қос сөз» деп көрсетеді. Мысалы: *қайта-қайта, әлсін-әлсін* т.б.

Белгіленім моделі: туынды, күрделі, анал., қос сөз, қайталама.

Ал егер қос сөздің екінші сыңары бірінші сыңарынан мүлдем басқа сөз болса, яғни алдыңғы сыңарды қайталамаса, программа оны «қосарлама қос сөз» деп тануы қажет. Мысалы: *әке-шеше, ата-ана, бала-шаға* т.б.

Белгіленім моделі: туынды, күрделі, анал., қос сөз, қосарлама.

Біз жоғарыда қос сөздерді табудың бірінші жолын айтып отырмыз. Екінші жолы қайталама қос сөздер мен қосарлама қос сөздердің тізімін программаға лингвистикалық база ретінде беру. Мұндайда программа алдыңғы жолындай сөздердің екінші сыңарының қайталану/қайталанбай сипатына назар аудармайды, бұл жолы қос сөздің екі түрінің тізіміне ғана сүйеніп, мәтінде кездескен қос сөздерді ажыратады. Мұндай бағдарламада базаға берілген қос сөздердің тізіміне енбей қалған қос сөз белгісіз болып қалады, сөзжасадық белгіленім қойылмайды. Сондықтан қос сөздерді автоматты тануда осы аталған екі жолды да программаға енгізу қажет, яғни программа қос сөздерді осы екі жолмен де қатар іздеп көру керек.

Қос сөздерді формальді белгілері бойынша анықтағандай, компьютерлік бағдарлама біріккен сөздерді де тануына болар еді. Біріккен сөздер екі сөздің бірігуі арқылы жасалады. Реестр сөздер тізіміне сүйене отырып, егер біріккен сөз құрамында екі дербес сөз қолданылып тұрса, мұндай сөздерді біріккен сөздер ретінде көрсетеді. Мәселен, саңырауқұлақ, итмұрын, аққала т.б.

Модель: туынды, күрделі, анал., біріккен сөз.

Ал кіріккен сөздерді бұл жолмен тану қиын, өйткені кіріккен сөздердің құрамы кірігіп, екі сөзге аражігі бөлінбейді, шегарасы көрінбейді, сондықтан кіріккен сөздерді программаға тек тізімдеп қана беру мүмкіндігі бар. Мысалы: *бүгін, бүрсігүні, әнеугүні* т.б. Қазақ тілінде мұндай кіріккен сөздер саны көп емес.

Модель: туынды, күрделі, анал., кіріккен сөз

Біріккен сөздерді автоматты танудың екінші жолы қос сөздердегідей олардың түрлеріне қатысты тізім жасау. Біріккен сөздерді кіріккен сөздерден басқа, өз ішінде жасалу тәсіліне қарап төл будан және кірме будан сөздер деп бөлуге болады. Төл будан сөздер дегеніміз – қазақ тілінің өз ішіндегі сөздердің бір-бірімен бірігіп, бір ұғымды білдіруі арқылы жасалған сөздер. Мысалы, аққала, ұзынқұлақ, көкқұтан т.б. Кірме будан дегеніміз – біріккен сөздің бір сыңарының басқа тілден енген сөз болып келуі арқылы жасалған сөздер. Мысалы: *авиакасса, автотұрақ, совхоз, партком* т.б.

Модель: туынды, күрделі, анал, төл будан/кірме будан.

Бұл аталған қос сөздер мен біріккен сөздерден басқа күрделі сөздердің ішіндегі қысқарған сөздер деген түрі де кездеседі. Қысқарған сөздерді танудың формальді белгісі бас әріптермен сөздің бастапқы әріптерінің жазылуы немесе нүктемен сөздің толық берілмеуі. Енді сөзжасамның синтетикалық тәсіліне тоқталайық. Тілдегі синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерді *дара туынды сөздер* дейміз. Синтетикалық тәсілде негізгі түбір сөздерге сөзжасамдық жұрнақтар жалғанып жаңа туынды сөз жасалады.

Бұл тәсілмен жасалған туынды сөздерді сөзжасамдық анализатор реестр тізіміндегі сөздерді және сөзжасамдық қосымшалардың тізімі мен сипаттамасы берілген кестені пайдаланып таниды. Біріккен сөздерді анықтауда программа сөз

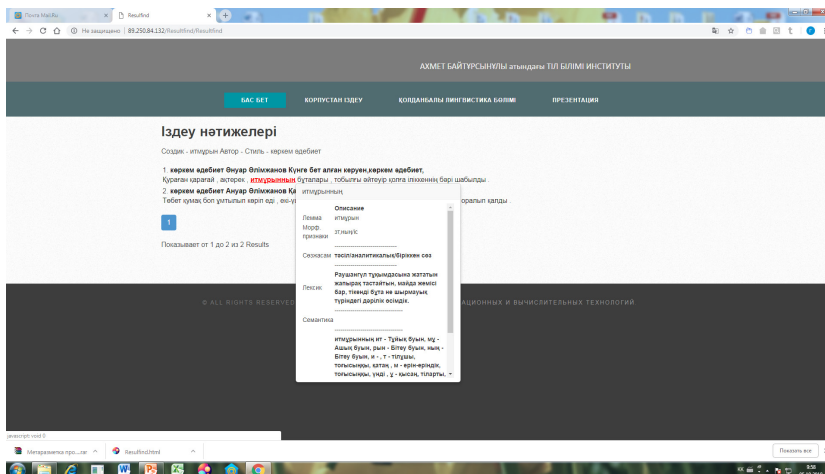
құрамындағы бөліктерді реестрден іздеп тапса, қосымша жалғану арқылы жасалған сөздерде де осы іздеу тәсілін қолдануға болады, яғни сөз құрамында бір ғана толық мағыналы сөз тұрса, толық мағыналы сөзден кейінгі жалғанып тұрған реестрде жоқ бөлік қосымша болып шығады. Мысалы: *малшы, малшылық, балалық, адамгершілік, абыройсыздық, балала, оюла, бірінші* т.б. сөздерде *мал, малшы, бала, адам, абырой, бала, ою, бір* сөздері реестрде бар толық мағыналы сөздер. Ал осы сөздерге жалғанып тұрған *-шы, -лық, -гершілік, -сыздық, -ла, -інші* бөліктері дербес сөздер емес, сондықтан программа оларды біріккен сөздер ретінде танымайды, екінші кезекте сөзжасамдық қосымшалар кестесінен осы қосымшаларды іздестіреді. Программа мұндай іздеуде әр сөз табының сөзжасамдық қосымшалар тізімі берілген кестеге сүйенеді. Қосымшалар кестесінен табылмаса, оларды тағы да қосымша бөліктеріне бөлшектеп көреді, мысалы: *-сыздық* қосымшасы кестеде жоқ, сол себепті анализатор оны *-сыз* және *-дық* деп тағы бөлшектеп, тағы да қосымшалар тізімінен іздестіреді. Әрі қарай іздестіру осылайша жалғаса береді.

Модель: туынды, дара, синт. жұрнақ

Сөзжасамдық жұрнақтарды әр сөз табына қатысты қысқаша шартты белгілермен беруге де болады. Мысалы: етістіктен етістік тудыратын жұрнақтар – Ет.ет. туд.; есімдерден зат есім тудырушы жұрнақтар – Ес.зт.туд. т.б.

Сөзжасамдық белгінім қоюда туынды сөздермен қатар негізгі сөздерді түпкі түбір екендігін көрсетуге болады. Негізгі түбірлер реестр тізімінде тұрған ешқандай қосымша жалғанбаған немесе ешқандай түбір сөз қосылып жазылмаған сөздің түпкі бөлігі. Мұндай негізгі түбірді – Т деп таңбалауға болады. Сөзжасамдық анализатор алдымен сөздердің осындай түпкі бөлігін іздеп тауып алуы қажет. Туынды сөз болмаса, ол негізгі түбірді бірден – Т (түбір) деп белгілеп, ал егер туынды сөз болса, оның негізгі түпкі түбірін бөліп алып, оған Т белгісін қойып, әрі қарай туынды сөзді жасаушы сөзжасамдық жұрнаққа қарай ығысады.

Енді біз төменде жоғарыдағы компьютерлік программаға берілетін лингвистикалық нұсқаулыққа сүйеніп жұмыс істейтін сөзжасамдық анализатордың нәтижесі – мәтіндер корпусындағы лингвистикалық терезе ұяшығында көрсетілетін сөзжасамдық белгіленімдерден кесінді береміз. *1-сурет.*

Сурет 1 – Корпус мәтініндегі сөзге қойылған сөзжасамдық белгіленім

Суретте сөзжасамдық анализатор *итмұрын* деген сөздің біріккен сөз екенін, аналитикалық тәсіл арқылы жасалғандығын сипаттап көрсетіп тұр. Қорыта келгенде, корпус мәтіндеріндегі сөздерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленімдер қоятын программа жасау ұлттық корпус құрастыруда үлкен бір нәтижелі көрсеткіштердің біріне жатады. Бұл лингвистикалық зерттеулерде сөзжасам мәселелерін зерттеуде таптырмас ақпараттық-анықтамалық құрал болады. Бұл сөзжасамдық белгіленім қою программасын 100 пайыздық шындықты көрсетеді деп айта алмаймыз. Өйткені тілімізде әсіресе қосымшалар арқылы жасалған сөздерде омоним құбылысы өте жиі кездеседі. Сондықтан келешекте әркез түзету, жақсарту жұмыстарын үзбей жүргізіп отыру қажет.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақ грамматикасы. – Алматы, 2002.

[2] Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998.

МРНТИ 16.21.43

Б.М.Сүйерқұл¹, А.Мурсал²

¹А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы»
кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен
білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕОНИМДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕРДІ ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аннотация: Қазіргі қазақ қоғамында қолданылып жүрген тілдік бірліктердің прагматикалық ерекшеліктерін ұлттық сарасана тұрғысынан қарастыру өзекті мәселе болып отыр. Осымен байланысты мақалада теонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты сипат алған етістікті тіркестер діни таным мен тілдік сана сабақтастығы шеңберінде талданған. Авторлар қазіргі тілдік ұжымда жиі қолданылатын күрделі тілдік бірліктердің түпкі мәнін діни деректер негізінде ашуға тырысқан.

Тірек сөздер: теолингвистика, архетип, теоним, тілдік сана, діни таным

Б.М. Сүйерқұл¹, А. Мурсал²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
док.филол.н., Алматы, Казахстан

²магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ТЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКУЩИХ ПРОЦЕДУР С УЧАСТИЕМ НАВЫКОВ В СОВРЕ- МЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В настоящее время актуальным является изучение прагматических особенностей языковых единиц с точки зрения национального самосознания. В связи с этим статья посвящена анализу устойчивых глагольных словосочетаний, образованных с помощью теонимов, наиболее часто используемых в современном социуме. Авторами рассматривается генезис сложных устойчивых единиц на материале религиозных источников.

Ключевые слова: теолингвистика, архетип, теоним, языковое сознание, религиозное познание

B.M. Suyerku¹, A. Mursal²

¹Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

²2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes
on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy»
complex, Almaty, Kazakhstan

THEOLOGICAL ANALYSIS OF CURRENT PROCEDURES INVOLVING SKILLS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. At present, it is actual to study the grammatical features of linguistic units with the point of view of national self-consciousness. In this connection, the article is devoted to the analysis of stable verbal word combinations formed with the help of the theonyms. Most often used in modern society. The authors consider the genesis of complex stable units on the basis of religious sources.

Keywords: theolinguistics, archetype, theonym, linguistic consciousness, religious cognition

Кіріспе. Адам қоршаған әлемді және өзін өзі саналы түрде өзгертетін процесс яки жеке тұлғаның немесе топтың әлеммен жасайтын өзара байланысы әрекет арқылы жүзеге асырылады. Іс-әрекет – адамның дүниемен қарым-қатынас тәсілі. Іс-әрекет барысында адам табиғатпен өзара әрекетте болып қана қоймайды, оны бірте-бірте өзінің материалдық және рухани мәдениетінің құрамына кіргізеді. Сыртқы дүниені өзгерту адамның өзін дамытуы үшін қажетті жағдай және алғышарт болып табылады. Міне, осыдан іс-әрекеттің қаншалықты маңызды екенін көре аламыз. Әрбір жасаған әрекетімізден жаратушыдан берекетін сұраймыз.

Тілімізде әрекетті таңбалайтын белгілі бір сөздер тобы бар, яғни әрекет етістік арқылы жеткізіледі. Етістіктер құрамына қарай дара және күрделі болып екіге бөлінеді. Күрделі етістік құрамындағы сыңарлар лексикалық мағынаның жасалуына бірдей қатысады, бір сөз қызметін атқарады. Көрнекті ғалым А.Ысқақов күрделі етістік құрамына құранды етістік, құрама етістік (жай күрделі етістік), тұрақты етістіктерді жатқызады [1:41].

Осы күрделі етістіктермен ұқсас құбылыстарға – аналитикалық етістіктер мен

көсемшелі сөз тіркестері жатады. Құранды етістік күрделі етістік пен құрлымы жағынан әр басқа болғанымен (бірі есім+етістік, екіншісі, етістік+етістік) аналитикалық тәсілмен жасалып, қимылды білдіруі жағынан ұштасып жатады [1:42].

Аналитикалық формалы етістіктерді де күрделі етістіктерден ажырату қиынға түспейді. Етістіктің аналитикалық формасы – грамматикалық құбылыс, ол сөз-жасамға жатпайды. Аналитикалық формада тұрған етістіктер екі бөлімнен тұрады: лексикалық мағына беретін негізгі морфема және грамматикалық мағына беретін көмекші морфема мен аналитикалық формант. Демек, аналитикалық формалы етістіктерді күрделі етістіктерден ажыратудағы негізгі критерий – лексикалық және грамматикалық мағыналарында.

Күрделі етістіктерде тұтас бір ғана лексикалық мағына болады да, қосымша грамматикалық мағына болмайды. Аналитикалық формалы етістіктерде лексикалық мағына жетекші (алдыңғы) сыңарда ғана болады да, екінші сыңар грамматикалық мағына үстейді [1:43]. Сондай-ақ «Күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық мағыналарды білдіреді. Күрделі етістік көсемше формаларымен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады да, соңғы сыңары көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді және етістіктің басқа формаларымен түрленетін конструктивтік қызмет атқарады» (М.И-КТТ етістік., 55 б). [2:136].

Біз бұл мақалада теонимдердің қатысуымен жасалатын, яғни бір сыңары абстракттылы есім (оның ішінде дінмен байланысты түсіндірілетін), екінші сыңары етістік болып келетін күрделі етістіктерді қарастырамыз.

Қазақтың рухани адамгершілік тәрбиесінде баланы отаншылдыққа, әдептілікке, ұқыптылыққа, мейірімділікке, табиғатты сүйуге, отбасын сыйлауға үйретудің маңызы зор екені мәлім. Оларға жалпыадамзаттық құндылықтардың мәнін түсіндіруде жанында жүрген адамдарды сыйлауға, қадірлеуге, түсінушілікпен, ізгілікпен қарауға, риясыз жақсылық жасауға баулуда, адамгершілік принциптерді ғұмыр бойы басшылыққа алатын тұлға ретінде қалыптастыру үшін жиі қолданылатын сөздер: «обал болады», «ұят болады», «сауап болады» және «жаман болады».

Бұлар – бірінші сыңары *обал*, *ұят*, *сауап*, *жаман* абстракттылы есімдерінің, екінші сыңары *бол* сөзінің қатысуымен жасалған діни мәнді тұрақты сипат күрделі етістіктер.

Обал мен сауап – мағынасы жағынан бір-біріне ұқсас ұғымдар. *Обал* лексемасы жақсы нәрсенің қадірін біл, болмаса түбінде оның зардабын тартасың деген ұғымды білдіреді. Оның қатысуымен жасалған тілдік қолданыстарда, міндетті түрде тыйым мағынасы актуалданады. Сондықтан *обалды* тыйым сөзі деп түсінген жөн. Мысалы:

Көк шөпті жұлма, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Ақты төкпе, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Ұяны бұзба, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Нанды баспа, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Құсты өлтірме, ОБАЛ БОЛАДЫ.

Кісі ақысан жеме, ОБАЛ БОЛАДЫ т.б.

Сауап адамға жақсылық, табиғатқа қамқорлық жасау, өзіне де, өзгеге де екі дүниеде пайдалы болатын жақсы іс істеу дегенді білдіреді. *Сауап* сөзінің семантикалық аясында *жөн*, *шын*, *лайық* семалары өзектеледі. Ислам дінінде *сауап* –

жасалған игілікті іс үшін Алла тағала тарапынан берілетін сый. Кімде-кім ислам парыздары мен бұйрықтарын орындап, Алла разылығы үшін жақсылықтарға лайық істер атқарса, сауап жинайды, құдайдың шексіз мейірім шапағатын иеленеді. Діни таныммен астасқан тілдік санамызда орныққан осындай тұрақты бірліктер алынған көптеген аяттар адам баласын Аллаға сенуге, әрдайым күнәдан сақтанып, сауап жинауға шақырады. Сөзімізді діни дереккөздерден алынған үзінділермен дәйектейік: «Алланың құлдарының оянатын әрбір күні көктен екі періште түсіп, олардың бірі: «Я, Алла, Сенің жолыңда қайырымдылық етіп, садақа берушіге несібеңді арттыр» десе, екіншісі: «Я, Алла, сараңды опат қыл», – деп тілейді екен (Бұхари). Бұл – садақа беріп, өзгелерге жақсылық жасаған адамның ризығы артып, несібесі молаятынының, өмірінің берекелі болатынының айқын дәлелі. Кейде жақсылық жасағысы келген кісінің қолын жоқтық байлайды, яғни қалтасынан ақша шығарып, өзгелерге садақа беруге мүмкіндігі болмай жатады. Біз әуел бастан-ақ жарты құрмамен болса да, өзімізді тозақ азабынан арашалап қалуға бұйырылғанбыз. Мұндай жағдайда не істеуге болады? Қалтамызды жұқартпай-ақ жақсылық жасап, сауап табудың жолдары бар ма? Шындығында, сауап тапқысы келген адам үшін игілікке апаратын жол өте көп екен. Қасиетті Құранда бұл туралы: «Қайырдан не істесендер де, күдіксіз, Алла оны біледі» («Бақара» сүресі, 215-аят), «Сонда кім заттың ең кішкентай бөлшегінің салмағындай жақсылық істеген болса, ол оны көреді» («Зилзала» сүресі, 7-аят) делінген [3, 2] ақпараттық-танымдық порталы. Осы тұста тіліміздегі *сауап* сөзінің семантикасы *садақа* теонимімен сабақтас екенін айта кеткеніміз жөн. Мысалы, төменде келтірілген хадис мәтіндеріндегі *садақа* сөзін *сауап* лексемасымен алмастырсақ, мағынасы елеулі өзгеріске ұшырай қоймайды.

1. *Жымию да – садақа*. Пайғамбарымыз (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Еш уақытта шарифаттың рұқсат еткенін елемеуші болма, керек десең, ол бауырыңды күлімдеп қарсы алу тұрғысынан болса да», – деп күлімдеудің де өмірде өзіндік маңызы бар екенін ескертіп кеткен. (Муслим)

2. *Жолдан кедергіні алып тастау да – садақа*. Себебі, Пайғамбарымыз (с.ғ.с): «Мен Жәннәтта, осы дүниеде мұсылмандардың жүруіне кедергі жасағандығы үшін, кесіп тастаған ағашының көлеңкесінде рахаттанып жатқан адамды көрдім», – деген. (Муслим)

3. *Жақсы сөз сөйлеу – садақа*. Өзінің тақуалығымен, шыншылдығымен танылған Әбу Бәкір (оған Алла разы болсын) жиі-жиі тілін қолымен ұстап тартады екен. Хазіреті Омар (оған Алла разы болсын) мұның сырын сұрағанда: «Бұл – маған қауіп төндіреді» деп жауап беретін көрінеді. Шындығында, Әли ибн әбу Талиб айтқандай, «Жүрек таза болғанда ғана тілден әдемі сөз шығады». Ал сіз күнделікті сөйлеген сөздеріңіз арқылы да сауап, не күнә арқалай аласыз. Мәселен, біреуге қошемет сөз /комплимент/ айту. Compliment (қошемет, марапат) – адам көңіліне қуаныш сыйлайтын, марқайтатын сөз. Оны тіпті мотивацияға да айналдыруға болады. Өйткені, өзі туралы жақсы пікірді естіген адам одан да жақсы болуға тырысады. Бұл, әсіресе, ерлі-зайыптыларға аса қажет әдістердің бірі. Бүгінгі адамдардың бәрі де мейірімге, назарға, жылы сөзге шөлдеп жүр. Сондықтан комплиментті де шынайы ықыласпен айтар болсақ, бұл артында сауап тұрған құл-шылық болып жазылады. Себебі, «Жақсы сөз – садақа» (Ибн Хиббан).

4. *Алланы зікір ету мен дұға намазын оқу – садақа*. Алла елшісі (с.ғ.с): «Күн шыққан әр күні әрқайсысың денелерінде неше буын болса, сонша садақа беруге тиістісіңдер. Әрбір айтылған: «Субханаллаһ» садақа болып табылады және:

«Әлхамду лиллаһ» садақа болып табылады және әр бір айтылған: «Лә иләһә иллаллаһ» садақа болып табылады және әрбір айтылған: «Аллаһу Әкбар» садақа және жақсылыққа шақыру садақа болып табылады, жамандықтан тыю садақа, бірақ осының бәрін таңертеңгілік оқыған екі бас нәпіл намаз (духа) ауыстыра алады», – деген. (Муслим).

5. *Пісірген асыңнан көршілерге бөліп беру де – садақа.* Себебі, Алла елшісі (с.ғ.с.) әйел адамға қойдың тұяғын берсе де, көршісіне жақсылық жасауда арлан-ып, ұялмауды бұйырған. Бірде сахаба Абдулла ибн Омар (р.а) қатты сырқаттанып қалады. Әйелі одан нені қалайтынын сұрайды. Ал ол балық жегісі келетінін айтады. Әйелі дереу балық сатып әкеліп, дәмді ас пісіреді де, алдына қояды. Абдулла ибн Омардың енді жей бергені сол еді, кенет есік қағылады. Арғы жақтан: «Ей, Алланың құлдары, бізді тамақтандырыңдар!» деген дауыс шығады. Ол дереу ұлына балықты ұстатып, әлгілерге беруді бұйырады. Сонда әйелі: «Өзің біраздан ауырып, аш жатырсың. Бұл тағам да өзіңнің жақсы көретінің. Мен де оған аз қаржы жұмсамадым» дейді налып. Сонда Абдулла: «Мен тағамды міскіндерге беруді бұйырдым. Өйткені, Раббым: «Сендер жақсы көрген нәрселеріңнен жұмса-майынша, игілікке жетпейсіңдер» деді емес пе?» – дейді. Мұны естіген ұлы көз жасын ұстай алмай жылап жібереді. Расында, біздің садақамызға, кедейлер емес, өзіміз мұқтажбыз. Біз садақа беру арқылы оларды емес, ең алдымен, өзімізді құтқарамыз. Оларға емес, өзімізге жақсылық еткен боламыз...

6. *Әрбір тірі нәрсеге жасалған жақсылық та – садақа.* «Бірде өзінің жолымен келе жатқан адам қатты шөлдей бастайды. Ол бір құдық тауып, онда түсіп шөлін қандырып шыққанда, шөлдегеннен лай топырақты жеп жатқан бір итті көреді. Осыны көрген ол өзіне-өзі: «Бұл ит мен шөлдегендей қатты шөлдеп жатыр», – дейді де, қайтадан құдыққа түсіп аяқ киіміне су толтырып, оны тісімен тістеп, сыртқа көтерілгенше түсірмейді. Сосын сыртқа шығысымен иттің шөлін қандырып су береді. Осы амалы үшін Алла ол адамның бүкіл күнеларын кешіріп алғысын білдіреді». Мұны естіген адамдар: «Иә, Алланың елшісі, бізге хайуандар үшін де сауап беріле ме?», – деп сұрайды. Сонда Пайғамбарымыз: «Сауап барлық тірі жан үшін беріледі», – деп жауап берген (Бұхари, Муслим).

7. *Шариғат рұқсат еткен барлық нәрселер – садақа!* Шындығында «ақшамыз жоқ болса, қалай садақа береміз?» деген сұрақ тек бізді ғана емес, ілгерідегі ізгі буынның бәрін де толғандырған. Бұған мына оқиға дәлел. Бірде Пайғамбарымыздан с.ғ.с. сахабалары: (бұлар кедей сахабалар еді): «Уа, Алла Елшісі! Байлар (көп) сауап алады. Олар біз намаз оқығандай намаз оқиды, біз ораза тұтқандай ораза тұтады, әрі олар мал-дүниелерінің артығынан садақа береді», – дейді. Сонда Пайғамбарымыз с.ғ.с.: «Расында Алла сендер үшін садақа қылатын нәрсе жасады емес пе? Шындығында, әрбір тәсбих («Субханаллаһ» деп айту) – садақа, әрбір тәкбір («Аллаһу әкбар» деп айту) – садақа, әрбір тахмид («Әлхамдулилләһ» деп айту) – садақа, әрбір тәһлил («Лә иләһә илләллаһ» деп айту) – садақа, жақсылыққа бұйыру – садақа, теріске шығарылғаннан қайтару – садақа» деген екен. Демек, Алла разылығы үшін жасалған әрбір жақсы іс сауап болып есептеледі. Бұл ұғым қазақ тіліндегі мынадай қолданыстар арқылы вербалданады:

Құлшылық жасасаң, САУАП БОЛАДЫ.

Сабақ оқысаң, САУАП БОЛАДЫ.

Ғылыммен айналыссаң, САУАП БОЛАДЫ.

Біреудің қажеттілігін өтесең, САУАП БОЛАДЫ.

Қарыз берсең, САУАП БОЛАДЫ.
Бірінші болып сәлемдесең, САУАП БОЛАДЫ.
Аш адамды тойдырсаң, САУАП БОЛАДЫ.
Шөлдегенге сусын берсең, САУАП БОЛАДЫ.
Кішілерге қамқор болсаң, САУАП БОЛАДЫ.
Қарияның жүгін көтеріссең, САУАП БОЛАДЫ.
Торға түскен құсты босатсаң, САУАП БОЛАДЫ.

Аталғандардың бәрі де *сауап істер* қатарына жатады. Сондықтан елімізде «сауап үшін» дегенде, жақсылық жасаушы ақша, төлемақы күтпейді. Өйткені ол ісінің бұл дүниедегі көзге көрінбес берекесі мен ақиреттегі шексіз мол сыйын Алладан күтеді.

Ұят. Этимологиясына қарап, түбін тексергенде, *хая* деген сөзге тіреледі. *Хая* / хайиат/ деген өмір. Туыстас өзбек тілінде осы сөздің бастапқы мағынасы сақталған. Оларда «Хая – иманнан» деген мәтел бар. Ұят – иманнан. Сонда *өмір* мен *ұят* түбірлес, мәндес сөздер болып шығады. *Өмір* деген ұғымға *ұят* деген сөз балама бола алады екен. Басқа сөз емес. Яғни, ұяты болмаса, адамның бұл өмірде жүрген-тұрғанынан еш пайда жоқ екен. Қазақтың «Өлімнен ұят күшті» дегені де осыдан болса керек. Бір сөзбен айтқанда – тәрбие. Бұл ұғымның қазақы тілдік санадағы көрінісіне күнделікті сөзжұмсамнан мынадай мысалдар келтіруге болады:

Ашық-шашық киінбе, ҰЯТ БОЛАДЫ.
Кісіге қарап керілме, ҰЯТ БОЛАДЫ.
Айғайлап күлме, ҰЯТ БОЛАДЫ.
Уәдеңде тұрмасаң, ҰЯТ БОЛАДЫ.
Жалған сөйлеме /өтірік айтпа/, ҰЯТ БОЛАДЫ.

Ата-бабаларымыз қашанда бір әдепсіздік қылық көрсе: «Ұят болады» деп бір-біріне ескертіп, ол істің күнә немесе жамандық, әдепсіздік екендігін меңзеп, қоғамды рухани күйреуден сақтандырып отырған. Ұятсыздықтың қашанда жақсылыққа апармайтынын білген. Арсыздық аса жаман қасиет деп есептеліп, адалдық, ар-намыс, ұяттылық қашанда жоғары бағаланған. Бұлар адамды бақытқа, табысқа жетелейді деп иланған. Осы тұрғыда түркі халықтарының данышпаны Жүсіп Баласағұнның мына өлеңін келтіргеніміз жөн:

Пәле-жала жолын ұят кеседі,
Ұятсыздық – ердің емсіз кеселі.
Ашық мінез, пәктік, ұят, серік боп,
Жарасады қуанышқа көрік боп.
Адал ар мен ақ көңіл де еленер –

Екі жалған бақытына бөленер, – деп [4 : 4] ортағасырлық ғұлама ұятсыздықты жазылмайтын дертке теңейді .

Жаман болады. Бұл тіркестің мағынасы «Жақсы сөз – жарым ырыс» дегенмен сабақтас, яғни жамандықтан аулақ жүр дегенді білдіреді. Тілімізде сондай-ақ «Жақсының шарапаты, жаманның кесапаты тиеді» деген паремия да бар.

Қазақта «жаман болады» деген тыйымдар өте көп. Олардың сыры, шын мәнінде, халықтың танымымен байланыстыра қарастырғанда ашылады. Мысалы, үйге жүгіріп кіре бергенде әжеміздің тоқтататыны – бала кезден таныс сурет... «Балам, үйге жүгіріп кірме, жаман болады». «Сонда не болады?» ... «Жаман болады...». Шынында, бұрынғы заманда елге жау шапқанда немесе оқыс кісі өлімі орын алған жағдайда, сол қаралы хабарды жеткізушілер атқа қамшы басып, екпіндеп жеткен бойы үйге жүгіріп кіретін болған...

«Бейітке қарай қолыңды созба // мазарға қолыңды шошайтпа, жаман болады». Тіпті байқамай қолын созған адам «жаман болмауы үшін» саусағын аямай үш рет тістеуі тиіс болатын... Себебі, бұрынғылар, молаға қолын созған адам жуық арада бір жақынынан айырылады, деп сенген. *«Күн батып бара жатқанда ұйықтама, жаман болады».* Себебі, екі кештің арасында күллі жын-жыбыр жиналып, жер бетіне шығып, бейқам жатқан адамдарды айналдырады, *жын соғады, албасты басады, шайтан азғырады* т.б. деген негатив мәнді нанымдар бар.

«Тізеңді құшақтама, жаман болады». Себебі, қазақ ұғымында жақынын жоғалтып жалғыз қалған адам «ку тізесін құшақтап отыратын» болған.

«Екі қолыңды төбеңе қойма, жаман болады». Себебі, ел арасында жаман аты шығып, жасаған ауыр қылмысы, күнәсі әшкере болған адамды, өзгелерге жұғып кетпеуі үшін, яғни жамандық атаулы көпке жайылмай, соның өзімен бірге кетуі үшін, екі қолын төбесіне қойғызып, елден аластап, яғни қуып жіберетін болған.

«Екі бүйіріңді таянба, шашыңды жайма, жаман болады». Себебі, бұрынғы кезде жақынынан айрылып, ауыр күйге түскен әйелдер, шаштарын жайып жіберіп, екі бүйірін таянып, беттерін осып отырып жылайтын, яғни марқұм болған кісіні жоқтайтын болған.

«Киімді желбегей жамылма, жаман болады». Себебі, екі қолы жоқ адам ғана киімді осылай киеді деп түсінген. Көріп отырғанымыздай, «жаман болады» деп аяқталатын тыйымдардың әрқайсысының өзіндік себебі бар екен. Қазіргі кезде олардың көпшілігі ұмытылған. Дегенмен, қай-қайсысы да адамның басына түсетін қайғы мен азаптану кезінде жасалатын әрекеттер болғандықтан, ырымшыл бабаларымыз *жамандықты шақырмау* үшін, көптеген әрекеттерге тыйым салған.

Біздің айтпағымыз, осындай тыйымдарды құлағына сіңіріп өскен ұрпақтың арасында да көптеген жаманшылықтардан алыс болғаны. Яғни ол сөздерді ұрпақ тәрбиелеуде ерекше тәлім-тәрбие, ереже іспетті қолданған қазақ жаман болған жоқ. Қазақтың бала тәрбиесі жөнінде арнайы жазған заңы жоқ. Бірақ «жаман болады» деген бір ауыз жақсы сөзі бар! Сол – заң. Сол – ереже. Өйткені, жас балаға жағымсыз нәрселерді түсіндіру оңай емес. Сондықтан «жаман болады» деп келте қайырады. Саналы ұрпақ оның мәнін өсе келе, көкірек көзімен ұғынады. Алайда қазіргі балаларымыз бен жасөспірімдерімізге бабалардан қалған осындай «жазылмаған ережелерді» ашық айтып, мәнін түсіндіріп отыру – баршамыздың міндетіміз. Немқұрайдылықтан бас тартып, әрқайсымыз айналамыздағы жастарға осындай тәлімді бере бастасақ, еліміздегі ахуал жақсарар еді.

Сонымен тілімізде сақталған тыйымдардың бір тобын келтірейік:

Түнде күл төксе, ЖАМАН БОЛАДЫ /күлтөбе жын-шайтандардың мекені болып саналады/.

Қол жуған соң сілкісе, ЖАМАН БОЛАДЫ /ырысы кетеді/.

Қатар отырған екі адам ет кессе, ЖАМАН БОЛАДЫ /дау-шарға ұрынады/.

Түнде тырнақ алса, ЖАМАН БОЛАДЫ /тырнақ ұшып, ас-суға түссе, оның астындағы кір /ол да шайтанның бір мекені деп есептеледі/ немесе қазіргі тілмен айтқанда – микробтар түрлі аурулар тудырып, адам ағзасына зиянын тигізеді.

Кеште /қараңғыда/ мал табынын араласа, ЖАМАН БОЛАДЫ /түрлі бәлеге ұшырауы мүмкін/.

Туыстар арасында ит алысса, ЖАМАН БОЛАДЫ /ұрыс-керіс болуы мүмкін/.

Саусақпен адам санаса, ЖАМАН БОЛАДЫ /кісі басы азаюы мүмкін/.

Түнде түс айтса, ЖАМАН БОЛАДЫ /көрген түс жақсы болса, алдымен «өңім

екен...» деген сөзді айтып, сосын жақын, тілектес кісілерге баяндап беруге болады. Ал жаман түсті ешкімге жария етпей, ұмыту керек.../.

Қорытынды. Сонымен «Обалды біліп өссең – сауапқа кенелесің» деген халық даналығында үлкен мән бар екенін көрдік. Үлкендер адам баласы жасауға болмайтын жаман қылықтарды «обал болады» деп ескерте отырып, кішілерді, балаларды жаман әдеттерден сақтандырады. «Сауабын аласың» дей отырып, жақсы істер жасауға жетелейді. «Сауабын аласың» дегеннің өзі жақсы іс істеп, жақсылыққа жетесің, алғысқа бөленесің дегенді білдіреді. Сондықтан үлкендердің «обал болады», «сауабын аласың» дегеніне құлақ асып, тілін алу үлкен жақ-сылықтарға жеткізеді.

Қорыта келгенде, қазақ халқы бала тәрбиесін төрт ауыз сөздің төңірегіне топтастырған: *жаман болады, ұят болады, обал болады, сауап болады*. «Жаман болады» деу арқылы балаға ненің жаман, ненің жақсы екенін ажыратып беріп, тый-ып отырған. Ал оң-солын танып үлгермеген сәбиін ұятты істерге ұрындырмай, арсыздық пен ашкөздіктен, түрлі қалауларынан «ұят болады» деу арқылы тыйған. Сондай-ақ, перзентін ойын баласы кезінен бастап ұя бұзып, жан-жануарға жәбір көрсетуден, асты қорлап, ысырапшылдыққа жол бермеуден «обал болады» деп сақтандырған. Бұлардан бөлек, балаға қамқорлық көрсетуге, жақсылық жасауға үйрету «сауап болады» деген тұрақты тілдік бірлік арқылы таңбаланған. Бұл жерде үлкен тәрбие жатыр. Ересектердің әрбір әрекеті мен әрбір сөзі сәби санасына жазылып жатады. Кейін олар соны қайталайды. Осы себепті, бала көзінше бейәдеп сөздер айтып, жағымсыз қылықтар мен жөнсіз әрекеттер жасамау да – маңызды тәрбие өзектерінің бірі. Қазақ сөзге тоқтай білген заманда Бөлтiрiк шешен: «Байлық – еріп кететін мұз, Бақ – ұшып кететін құс, Бала – артында қалар із» деген. Ендеше, артымызда қалатын іздің ізгілікке толы болуын тілесек, баланы сөзіміз арқылы жастан тәрбиелейік. Ол үшін өмірдегі қандай жағдай болса да, ойымызды сыпайы, ықшам, жинақы жеткізуге болатын тұрақты тілдік бірлік-терді пайдаланғанымыз жөн. Мақалада сондай қолданыстардың төртеуіне ғана тоқталдық. Ал ана тіліміздің сарқылмас байлығын діни таныммен ұштастыра отырып зерттеу келешек еншісінде!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- [2] Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
- [3] www.e-islam.kz - ақпараттық-танымдық порталы;
- [4] www.muftyat.kz - Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы ресми интернет ресурсы;
- [5] www.oral-islam.kz – ҚМДБ-ның Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалының ресми интернет ресурсы;
- [6] www.azan.kz – Алматы қаласының орталық мешіт сайты;
- [7] www.antisektazko.kz – «Жайық» деструктивтік діни ағымдардан жапа шеккен-дерге көмек орталығының веб-сайты;
- [8] www.kazreligiya.kz – Ислам және Өркениет Қазақстан мұсылмандарының діни-танымдық газетінің сайты;

МРНТИ 16.01.33

С.Б. Бектемирова¹, З.А.Умирова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының доценті, ф.ғ.к., Алматы қаласы, Қазақстан

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

ТЕРМИНОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Аннотация: Тілдің даму үдерісі үздіксіз жүріп жататын құбылыс. Жаңадан енген терминдер тілдің лексикалық қорын байытады әрі терминологиялық лексика қабатының дамуына өзіндік үлес қосады. Қоғамда қолданысқа енген кез келген термин – қоғам тарапынан қолдауды, тілдік тұрғыдан жүйелеуді қажет етеді. Сондықтан термин жасау, қалыптастыру, терминологияны жүйелеу, реттеу жұмыстарын дұрыс жолға қою, жалпы ғылыми-техникалық терминологияның даму бағытын белгілеу – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелері болып табылады.

Бұл мақалада отандық және шетелдік терминология ғылымының теориялық және практикалық негізі туралы мәліметтер беріліп, олардың артықшылығы мен кемшіліктері өзара салыстырылады.

Тірек сөздер: термин, терминология, терминография, интернационализация, деинтернационализация

С.Б. Бектемирова¹, З.А.Умирова²

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, доцент кафедры общего языкознания и европейских языков, канд.филол.н., Алматы, Казахстан

²магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Аннотация. Процесс развития языка – непрерывное явление. Новые термины обогащают лексическую базу языка и способствуют развитию терминологической лексики. Любой термин, используемый в обществе, требует общественной поддержки, лингвистической систематизации. Поэтому создание, формирование, систематизация терминологии, регламентация, определение направления развития общенаучной и технической терминологии – актуальные вопросы современности.

В данной статье приводятся сведения о теоретических и практических основах отечественной и зарубежной терминологии, сопоставляются их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: термин, терминология, терминография, интернационализация, деинтернационализация

S. B. Bektemirova¹, Z.A. Umirova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor of the Department of General Linguistics and European Languages, Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

²2nd year master student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Kazakh National University named after Al-Farabi and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

THEORETICAL AND PRACTICAL BASIS OF TERMINOLOGICAL SCIENCE

Annotation. The process of language development is an uninterrupted phenomenon. New terms enrich the lexical base of the language and contribute to the development of terminological vocabulary. Any term used in society requires social support, linguistic systematization. Therefore, the creation, formation, systematization of terminology, regulation, definition of directions of development of general and technical terminology - current issues of modernity.

This article provides information about the theoretical and practical foundations of domestic and foreign terminology, comparing their advantages and disadvantages.

Keywords: term, terminology, terminography, internationalization, deinternationalization

Бізде күні бүгінге дейін «терминология» термині «тілдегі бүкіл терминдер жиынтығы» және сол «терминдер туралы ілім» деген ұғымдарды білдіріп келді. Сондықтан да болса керек термин жайын сөз еткен еңбектерде ұлттық *терминологиялық лексика* мен *термин туралы ғылым* терминтанудың даму тарихын, қалыптасуын тұтастықта, оларды бөлмей, бір атаумен белгілей отырып қарастыру байқалады. Біздіңше, мұның ара жігін ажыратып, әр ұғымды өзінің негізгі белгілеріне қарай атаумен айрықшалағанмыз жөн. Әдетте кез келген ғылым өзінің қарастыратын нысанын зерттеу, оның құпияларын ашу, даму және өзгеру заңдылықтарын анықтау қажеттілігінен туындайды, пайда болады. Сол сияқты ғылым мен техниканың дамуына байланысты жаңа ұғымдардың атаулары, терминдер саны арта келіп терминологиялық лексика қалыптасты. Ал терминдердің жасалуын, олардың мағыналарының өздері белгілейтін ұғымдарына сәйкес келуін, өзге тілдерден қабылдануын, тілдік және логикалық тұрғыдан жүйеленуін қамтамасыз ету қажеттілігінен терминтану ілімі пайда болды. Ендеше, бізге терминологиялық лексиканың қалыптасуы мен оны зерттейтін ілімнің пайда болу, даму тарихын да соған сәйкес нақтылай отырып қарастырған қисынды болса ке-рек. Әрине, бұдан оларды бір-бірінен мүлде бөлек, байланыссыз қарау керек деген түсінік тұмауға тиіс.

Ұлттық терминқордың қалыптасу тарихы ұлттық әдеби тілдің дамуымен тығыз байланысты. Ол терминологиялық лексиканы құрайтын атауларды шығу тегіне (қай тілден енгендігіне), жасалу жолы мен кезеңіне қарай бірнеше дәуірге бөле отырып, тарихи тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Ал термин туралы ғылым терминтанудың қалыптасу, даму тарихы ХХ ғасырдан бастау алады. Алайда терминтану тарихын ХV ғасырдан бастауды ұсынатын да ғалымдар бар. Мәселен, физиолог ғалым Жан-дар Керімбектің Ермаханы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты еңбегінде кездесетін атауларды келтіре отырып, терминтану тарихын осы еңбек жарық көрген кезеңнен бастау керек деп санайды. Терминтану ғылымын қазақша *атаутану* деп атауды ұсынатын ол «Алғашқы қазақ атаутану ғылымының негізі 1468 жылы қаланғанын білдік. Қазақ атаутануының мыңжылдық тарихы бар, яғни Ресейді былай қойғанда, әлі Еуропада терминология ғылымы жоқ кезде, қазақ елінде негізі қаланған» деген пікір айтады. Ғалым пікірі терминтану ғылымының емес қазақ терминологиясының, оның ішінде медициналық терминологияның даму тарихы туралы сөз болғанда ескерілгені жөн болса керек. Қазақ тіліндегі термин шығармашылығының бастауларын іздегенде «Шипагерлік баянды» ескерусіз қалдырмау керектігі анық. Жалпы О.Тілеуқабылұлының бұл еңбегінің тілі мен ондағы терминдерді арнайы зерттеген орынды. Сонда ғана біз нақты деректерге сүйене отырып, тиісті тұжырымдар жасай аламыз.

«Қазақ терминологиясының жасалуын, дамуын және қалыптасуын зерттеуді, біздіңше, Октябрь революциясынан бастау керек. Бұл кезеңде малшаруашылығы, халық медицинасы; жер бедері, өсімдіктер дүниесі т.б. салалардан жасалған халықтық кәсіби сөздер, атаулар болды, бұлар революциядан кейінгі дәуірде ғылыми терминологияға үлкен бір сала болып енгенін айқындау қажет»[1].

Тілші ғалым А.Әбдірахмановтың бұл пікірі де жеке салалардың терминдерінің, терминологиясының қалыптасуына қатысты айтылған. Мұны терминтанудың ғылым ретінде қалыптасуы деп қараудың және оны Октябрь революциясымен байланыстырудың негізі бар деп айту қиын.

Бізде қазақ тіл білімінің ғылыми негізінің қалануын А.Байтұрсынұлы есімімен байланыстырып, оны ХХ ғасырдың басынан басталады деген пікір бар. Ал терминтанудың тіл білімінің, оның ішінде лексикологияның қойнауында пайда болған ғылым екендігін мойындасақ, онда терминтанудың тарихын да қазақ лингвистикасының тарихымен байланыста қарау керек. Сол тұрғыдан келгенде терминтанудың өткен жүзжылдықтағы дамуын бірнеше кезеңге бөліп қарауға болады. Отандық терминтанудың негізінің қалана бастауының алғашқы кезеңі қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлы есімімен тығыз байланыста қараған жөн. Ғалым өзі жасап қолданысқа енгізген жүздеген терминдері арқылы терминжасам тәсілдерін анықтап, оларды термин шығармашылығында ұтымды пайдаланудың, ұлттық терминжасам үлгілерін қалыптастырудың жолын көрсетті. 20-жылдары А.Байтұрсынұлы термин комиссиясының төрағасы бола жүріп, көптеген жаңа терминдерді салалық мамандармен қосыла талқылап, оларды бекітіп, қолданысқа енгізді. Өзі басқарған комиссия бекіткен терминдерді сөздік түрінде бастырып шығарып, көпшілік қауымға, мамандарға ұсынды. 1926 жылы Қызылордада «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (Русско-казакская военная терминология) 5000 дана таралыммен, 1927 жылы «Пән сөздері» 10 000 дана таралыммен басылып шықты. 1931 жылы жарық көрген «Атаулар сөздігі» де сол жылдардың жемісі. Оның бұл еңбектері *терминографияны* дамытудың алғашқы

ізденістері болумен бірге, *терминологиялық жұмыстарды* жүргізудің, оны бір орталықтан *басқару* мен *ұйымдастырудың*, оның ішінде, терминологияны *біріздендіру* мен оны *ретке келтірудің* де бастамасы еді. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы төл терминдер мен кірме терминдерді ұлт тілінің фонетикалық, орфографиялық заңдылықтарына сәйкес дұрыс жазудың, өзге тілдерден термин қабылдау мен термин алмасудың жолдарын, тәртібін атап көрсеткен ғалым. Бұл айтылғандардың барлығы да казіргі терминтану ғылымының қолданбалы терминтану, семасиологиялық терминтану, ономасиологиялық терминтану деп аталып жүрген салаларының қарастыратын мәселелері. Ал А.Байтұрсынұлының 1926 жылғы Бакуде өткен Бірінші бүкілодақтық туркология съезінде жасаған баяндамасында қазақ зиялыларының тер-минологияны жасауда қандай қағидаттарды басшылыққа алып отырғандығын ортаға салып, осы қағидаттарды өзге түркі халықтарының да басшылыққа алу керектігін ұсынуы – терминологияның сол кезеңге тән даму үрдісін айқындап, терминтанудың қай бағытта даму керектігін көрсету болып табылады. Бұл аталғандар – жалпы терминтану мен салғастырмалы терминтану ауқымында қарастырылатын мәселелер. Осы себептен де отандық терминтанудың пән ретінде қалыптасу тарихында Ахмет Байтұрсынұлының алатын орны айрықша болмақ. Сөз болып отырған кезеңдегі терминологиялық лексиканың жасалуы мен қалыптасуына А.Байтұрсынұлымен замандас Н.Төреқұлұлы, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Ж.Күдерин, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатұлы, Т.Шонанұлы сынды алаш зиялыларының да елеулі үлес қосқанын айту керек. Мысалы, Нәзір Төреқұлұлы кірме терминдерді қабылдау, оларды ұлт тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп жазуға арналған «Жат сөздер туралы» (Мәскеу, 1926. – 38 бет) деп аталатын еңбек жазса, 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде Елдес Омарұлы «Қазақша пән сөздер» (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Орынбор, 1925. –75-76.) деген тақырыпта баяндама жасап, терминология қағидаттарын съез қарауына ұсынған. Сондай-ақ өзге аталған алаш зиялылары да көптеген салалық терминдерді жасап, термин мәселесіне арналған мақалалар жариялаған. XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясының жай-күйі туралы сөз еткенде 20-жылдарға дейін-ақ жарық көрген М. Әуезовтің «Қайсысын қолданамыз?» («Сарыарқа» газеті. 1917 жылғы қазанның 9-ы. №17) және «Ғылым тілі (научный термин)» деп аталатын («Абай» журналы. 1918 жыл, №7. 4-7 беттерде) мақалаларын атамай өтуге болмайды. Ғалымның бұл аталған мақалалары терминдерді біріздендіру мен ұлттық ғылым тілінің болашағы туралы мәселе көтерген алғашқы жарияланымдардың бірі.

Осы кезеңде қазақ зиялылары бірнеше арнаулы саланың негізгі ұғымдарының атауларын өз тілімізде жасап, қолданысқа енгізді. Бұл істен қазақ оқығандарының ешқайсысы да шет қалмай, көпшілігі ондаған, бірқатары жүздеген қазақша жаңа терминдер жасаған. Олар маманданған салаларының ұғымдарын ұлт тілінде атап, кәсіби қызметінде қазақ тілін кеңінен пайдаланып, оны ғылым мен білімнің тілі ретінде дамытуды өздерінің төл міндеті санады. Қазақ тілінің қоғам өмірінің барлық салаларындағы қолданысын кеңейтіп, ғылым тілін, терминологиялық лексиканы ұлттық тіл негізінде қалыптастыру, ұлт тіліндегі термин шығармашылығын дамыту – бұл кезеңнің басты ерекшелігі болып табылады.

30-жылдардан бастап қазақ терминологиялық лексикасын қалыптастыру мен дамытудың жаңа кезеңі басталды. Бұл кезеңді «қазақ терминологиясы дамуының кеңестік дәуірі» деуге болады. А.Байтұрсынұлы кезеңіндегі қазақ зиялыларының ғылым тілі мен терминологиялық қорды қалыптастыруда ұстанған бағыттары мен

олардың негізге алған қағидаттары қатты сынға алынды. Олар ұлт тілінің дамуына үлкен нұқсан келтіретін, қазақ ұлтын совет халқынан оқшаулап кері тартатын «түркішіл», «пантүркішіл», «ұлтшылдық», «пуристік» бағыт ұстанды делініп, сол 30-жылдарға дейінгі жиырма жылдай уақытты қамтитын алаш оқығандарының терминологияны дамытуда ұстанған бағыт-бағдары басқа арнаға бұрылды. Ендігі жерде кеңес одағы халықтарына ортақ *жалпыкеңестік терминологиялық қор құру* мақсаты қойылды. Одақты құрайтын барлық ұлттық республикалар орыс тілінің терминологиясын үлгі ете отырып, ұлттаралық тіл мәртебесіне ие осы тілмен ортақтығы мол терминологиялық қор қалыптастыру көзделді. КСРО-да терминологияның халықаралық сипатын арттыруға баса мән берілді. Ұлттық республикалардың көпшілігі кеңестік тіл саясатына сәйкес белгіленіп отырған осы бағытқа қарай бетбұрыс жасады. Қазақстан да 30-жылдардан бастап ұлттық терминологиялық қорын осы жаңа бағытқа сәйкес қалыптастыруды бірден қолға алып, осы іске белсене араласқан республикалардың бірі болды. Қазақ терминологиясын дамытудың осы кезең талаптарына жауап беретін жаңа қағидаттары белгіленді. Сөйтіп, барлық терминологиялық жұмыстар кеңестік тіл саясатының талаптарына лайықталып жасалған терминология қағидаттарына сай жүргізіле бастады. XX ғасырдың 30-90 жылдары аралығын қамтитын 60 жылдай уақыт ішінде терминология дамуының негізгі бағытын белгілеп отырған мемлекеттің саяси курсы, оған негізделіп белгіленген тіл саясаты да айтарлықтай өзгеріске ұшыраған жоқ. Сол себептен де жалпы кеңес одағындағы терминологияны дамытудың бағыты, ұлттық республикаларда да сол бағыттағы жұмыстардың жүргізілу тәртібі мен бағдары да басқа арнаға бұрыла қоймады. Қайта жыл өткен сайын орныға түсті. Біздің қазіргі қолданыстағы терминологиялық қорымызды құрайтын терминдеріміздің елеулі бөлігі дәл осы кезеңде жалпыкеңестік терминқор қалыптастыруды мақсат еткен уақытта жасалып, қалыптастырылды. Сондықтан да ұлттық терминологиялық қорымыздың даму, қалыптасу тарихындағы бұл кезеңнің өзіндік орны бар.

Қазақ терминологиясы дамуының бұл кезеңіне тоқталғанда белгілі тілші ғалым Құдайберген Жұбанов есімін атамай өте алмаймыз. Ол 30 жылдардың басынан бастап, өзі жаппай қуғын-сүргін құрбаны болған 1937 жылға дейінгі бірнеше жыл аралығында ғана терминология саласында барынша өнімді жұмыс атқарды. Мемтерминком жұмысына басшылық етті, Мемлекеттік терминология комиссиясы Бюллетенінің төрт санын шығарды. Онда әлеуметтік экономика, математика, физика, ботаника сияқты ғылым салаларының терминдері мен терминология, орфография мәселелеріне арналған мақалалар жарияланды. Ол ұсынған терминология қағидаттары 1935 жылы Мәдениет қызметкерлерінің съезінде қабылданды. Ғалым ұсынған қағидаттардың ресми бекітілуі Қазақстандағы терминологияны дамытудың жаңа бағытының лингвистикалық негізі бар дегенді зандастыру еді.

Ж.Молдажаровтың «Қ.Жұбанов еңбектері сол жылдардағы тіл құрылысы саласындағы идеологиялық күресті қорытындылайды» деген пікірінің негізі бар. Шындығында да солай. Қ.Жұбанов өз кезеңінің талаптарына жауап беретін жаңа қағидаттар жасап, оны съезде ресми бекіту арқылы қазақ терминологиясы дамуының жаңа кезеңінің басталуына, ендігі жерде республикадағы терминологиялық жұмыстардың КСРО-ның белгілеп отырған тіл саясатына сәйкес жүргізілуіне негіз қалады. 30-жылдардың орта тұсынан бастап термин жасау, терминдерді шет тілдерінен қабылдау, терминдерді жазу, бір сөзбен айтқанда барлық терминологиялық жұмыстар ғалым ұсынған қағидаттарды негізге ала отырып жүргізілді.

Тілші ғалым А.Әбдірахманов «Қ.Жұбановтың осы айтылған идеялары мен қағидалары тіл майданындағы күресте жеңіп шықты. ...интернационалдық терминдердің орыс тіліндегідей вариантта жазылуы Қ.Жұбановтың дәйекті күресінің арқасында 1935 жылы республика Мәдениет қызметкерлерінің съезінде қабылданып, қазақ тілінің дамуы барысында өмірден бекем орын тепті. Сойтіп, Қ.Жұбановтың ғылым жолындағы табанды күресінің арқасында орфографияның негізгі мәселелері мен терминология программаларында нағыз төңкеріс жасалды, жаңа бағыт жүзеге асырылды» – деп жазады [2].

А.Әбдірахмановтың «ғалымның табанды күресінің арқасында орфографияның негізгі мәселелері мен терминология программаларында нағыз төңкеріс жасалды, жаңа бағыт жүзеге асырылды» деген тұжырымын сол кезеңнің шындығы ретінде қабылдаған орынды. Қ.Жұбанов жасаған қағидаттар көп ұлтты мемлекетті құраушы халықтардың тілдерін, олардың терминқорын қалыптастыруда көздеп отырған мақсатына, жаңа заман талабына сай жасалды. Сондықтан да замана сұранысын ескере отырып жасалған бұл қағидаттар терминологиялық жұмыстарды жүргізу барысында ұзақ жылдар бойы басшылыққа алынып келді. Кеңестік кезеңде терминология қағидаттары жөнінде әңгіме қозғап, өзіндік ұсыныстарын айтқан ғалымдар болды. Н.Сауранбаев, С.Бәйішев, М.Балақаев сынды ғалымдар тарапынан жазылған қағидаттар жөніндегі мақалаларды солардың қатарына қосуға болады. Алайда бұл мақалалар Қ.Жұбанов қағидаттарының одан әрі орныға түсуіне, осы саладағы жұмыстарды нақтылай түсуге септігін тигізгенімен, терминқор қалыптастыруда ұстанып отырған бағытымызды өзгерте қойған жоқ. Ондай өзгерістерді уақыттың өзі де қажетсіне қоймап еді. Сонымен тер-минология дамуының бұл кезеңінде қазақ совет тіл білімінің көрнекті өкілі профессор Құдайберген Жұбанов жасаған қағидаттар жалпысоветтік терминқор қалыптастыру бағытындағы терминологиялық жұмыстарды жүргізуде бағдар беруші негізгі ғылыми лингвистикалық құжат ретінде басшылыққа алынды. Қазақ тілінің бүгінгі қолданыстағы терминдерінің елеулі бөлігі кеңестік кезеңде осы қағидаттарға сүйене отырып жасалды, өзге тілдерден қабылданды және жазылды. Сол себепті қазақ терминологиясының даму тарихында Қ.Жұбановтың, ол жасаған қағидаттардың өзіндік орны бар.

30-90 жылдары Қазақстанда терминтану пән ретінде қарқынды дамыды немесе терминтанудың теориялық, әдіснамалық, әдістемелік негізі жасалды, отандық терминтанудың ғылыми мектептері қалыптасты, ұлт тіліндегі термин шығармашылығы дамытылды деп айта алмаймыз. Алайда бірқатар практикалық жұмыстардың жүргізілгенін, терминологиялық сөздіктер жасалғанын, терминдерді қолдану мен біріздендіруге қатысты мақалалардың жарық көргенін айту керек.

Сөз болып отырған кезеңде Ә.Қайдаров, К.Мұсаев, Ө.Айтбаев, Т.Жанұзақов, А.Әбдірахманов, Ж.Молдажаров сынды тілші ғалымдар мен Ә.Сатыбалдиев Е.Аққошқаров сияқты сала мамандарының термин мәселелеріне арнап қалам тартқан өзге де авторлардың жекелеген ғылыми және ғылыми-көпшілік мақалалары жарық көрді. Ал арнайы зерттеулерге келер болсақ, Г.Қошқарбаев (1949), Т.Мұсақұлов (1958), М.Исамбаев (1961), Е.Рамазанов (1964), М.Нұғыманов (1966), Ж.Молдажаров (1972), С.Жансейітова (1989) сынды санаулы мамандар ғана терминология мәселелері бойынша кандидаттық диссертацияларын қорғады. 1986 жылы «Қазақ терминологиясының мәселелері» атты мақалалар жинағы, 1988 жылы Ө.Айтбаевтың «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» деп аталатын

зерттеу еңбегі басылып шықты. Көптеген терминологиялық сөздіктер баспа бетін көрді. Олардың қатарына 1948-49 жылдары және 1962 жылы Ғылым академиясы шығарған терминологиялық сөздіктер топтамасы мен одан өзге де жеке авторлардың, авторлар ұжымының шығарған сөздіктерін жатқызуға болады.

Аталған кезеңде жасалған терминдердің саны мен сапасын, ұстанған жолымыз бен жүргізген жұмыстардың жетістігі мен кемшіліктерін анықтап, терминология саласындағы алдағы атқарылатын жұмыстарымызда оларды ескеріп, жақсы тәжірибелерін іске жаратып, кемшіліктерін қайталамау үшін бұл кезең әлі де жан-жақты зерттелуі қажет.

Сонымен, бұл кезеңде терминологияны халықаралықтандыру бағытына басымдық беріліп, КСРО халықтарына ортақтығы мол жалпыкеңестік терминологиялық қор қалыптастыру көзделді. Жекелеген республикаларды есептемегенде, одақты құраған халықтардың басым көпшілігі терминологиясын қалыптастыруда орыс тілін үлгі тұтып, дайын термин қабылдайтын негізгі сыртқы көз ретінде де орыс тіліне жүгінді. Бізде де солай болды. Нәтижесінде лексикалық құрамы жағынан орыс тілімен ортақтығы мол, терминдердің айтылуы мен жазылуы тұрғысынан да одан айырмашылығы мейлінше аз терминқор қалыптастырылды. Ал ұлт тіліндегі термин шығармашылығы тоқырауға ұшырап, терминжасам тәсілдері жетілдірілмеді. Номендер мен өзге арнаулы лексемаларға да осы сипат тән екендігін айту керек. Ал отандық терминтануды пән ретінде дамытып, бұл саладағы іргелі ғылыми зерттеулерді жүргізу назардан тыс қалып келген десе де болады.

Аяқталған ғасырдың 90-жылдарынан бастап Қазақстанда терминология дамуының жаңа кезеңі басталып, ол өз кезегінде терминтанудың практикалық, ғылыми-әдістемелік және теориялық мәселелерін зерттеуге тың серпін берді. КСРО-ның іргесі сөгіле бастаған 80-жылдардың аяғынан бастап, сол кезеңдегі терминологияны қалыптастыру бағытындағы атқарылған істерге жаңаша қарап, басқаша бағамдау көрініс бере бастады. Ал кеңес одағының ыдырауы, 90-жылдары қоғам өмірінде болған түбегейлі өзгерістер ұлт тілдерінің дамуын жаңа бір биікке көтерді. Тәуелсіздігін жариялаған әр ұлт өз тілінің тағдырына, оның дамып өркендеуіне ұлт мүддесі тұрғысынан қарай бастады. Әліпби, орфография, терминология, ономастика, тілді үйретудің әдістемесі сияқты мәселелерге айрықша көңіл бөлініп, үстем тілдің ықпалы күшті болған кезеңдегі бұл салалардағы орын алған кемшіліктер айқындалды. Оларды түзетіп, ұлт тілін дыбыстық, құрылымдық және сөздік құрам тұрғысынан өз ерекшеліктері мен заңдылықтарын сақтай отырып дамытуға соңғы жылдары көп көңіл бөлінді. Тәуелсіз мемлекеттің, егемен елдің мемлекеттік тілі ретінде қазақ тіліне қоғам өмірінің сан түрлі саласында қолданылу мүмкіндігі беріліп, соған сөйкес оған қосымша міндеттер де жүктелді. Термин қолданылмайтын адам қызметінің саласы болмайтындықтан әсіресе, терминология мәселелеріне ғылыми қауымның, түрлі сала мамандарының, жалпы жұртшылықтың назары айрықша ауды. Қазақ тілі білім беру, заң шығару, іс жүргізу, түрлі ақпараттар тарату тілі ретінде қоғамдағы қызмет аясын кеңейтуі үшін сол сан түрлі салалардағы ұғымдарды дәл бейнелеп, кәсіби, ресми қарым-қатынастарды қамтамасыз ете алатын тіл болуы керек. Ал ол үшін оның терминжасам тәсілдері жетілдірілген әрі тұрақты түрде жұмыс істеп тұратын, терминдер жүйесі қалыптасқан, терминологиялық лексикасы нормаланған тіл болуы қажеттігі сөзсіз. Кеңестік дәуірде ұзақ жылдар бойы қоғам өмірінің көптеген салаларындағы қызметі шектеліп, үздіксіз түрде жүргізіліп отыруға тиіс терминологиялық жұмыстар өз деңгейінде қолға алынбай келген

тілдің мұндай талаптарды бірден мүлтіксіз атқарып кете қоюы онайға соқпасы белгілі. Сондықтан да кезінде жіберілген кемшіліктерді түзетіп, атқарылмаған істерді кәсіби деңгейде қолға алып, терминологияны ұлт тілінің мүддесіне сәйкес жетілдіре түсу міндеті туындады. Бұл іске тіл мамандары да, терминтанушылар мен пән мамандары да белсене ат салыса бастады. Олар зиялы қауымға, ғалымдар мен түрлі сала мамандарына ұлт тілін ғылым-білімнің, техниканың, өнер мен мәдениеттің, ел басқару мен заң шығарудың тілі ретінде дамытып, қолданыс аясын кеңейтіп, уақыттың өзі жүктеп отырған міндетті атқаруға тиіс екендігін жақсы түсінді. Термин мәселесіне барынша араласушылар, мақалалар жазып, жекелеген терминдер мен терминологиялық сөздіктер жасаушылар, диплом жұмыстары мен диссертациялар қорғаушылар саны дәл осы кезеңде күрт өсті. Бұл қоғам өмірінде болған түбегейлі өзгерістерге сәйкес ұлттық сананың оянуына байланысты көрініс берген табиғи құбылыс. Мұндай процесс бодандықтан босап, отарлық құрсауынан шыққан елдердің барлығына дерлік тән нәрсе. Тек отарсыздану (деколонизация) әр елдің нақты жағдайына байланысты түрлі деңгейде, әртүрлі қарқынмен жүргізілуі мүмкін. Отарсыздану елдің саяси-экономикалық, мәдени деңгейі мен әскери қуаты сынды факторларға тәуелді болатыны сияқты тіл саласындағы ұлттық бағытта даму да сол елдегі қалыптасқан тілдік ахуалмен тікелей байланысты.

КСРО кезінде терминологияны халықаралықтандыру бағытына басымдық берілді. Көп ұлтты алып мемлекеттің тұтастығын күшейтіп, түрлі салалардағы мамандардың кәсіби қарым-қатынасын жеңілдетіп, тілдік бөгетті жою үшін де бұл бағыт қажет болды. Сондай-ақ ең бастысы қоғам өмірінің, арнаулы салалардың барлығындағы орыс тілінің үстемдікке ие болуы үшін де халықаралықтандыруға мақсатты түрде көңіл бөлінді. Кеңес одағында терминологияны халықаралықтандыруда да отарлау саясатына тән сипат болды. Оны мынандай факторлардан айқын көруге болады. Мысалы, кеңестік республика халықтарының орыс әліп-биіне көшіріліп, халықаралық терминдер мен *большевик*, *коммунист*, *колхоз* сияқты жүздеген советизмдер мен руссизмдерді орыс орфографиясына сәйкес жазудың міндеттелуі соның айқын көрінісі. Одақ құрамына кірген көптеген ұлттар терминдерді өз тілдерінің фонеморфологиялық заңдылықтарына сәйкестендірмей, дәл орыс тіліндегі қалпында қабылдап, солай жазып-айтуына тура келді. Сондай-ақ итернационализмдер мен советизмдерді аударуға да тыйым салынды. Соның нәтижесінде ұлт тілінің төл заңдылықтары бұзылды және терминологиялық аударматежеліп, жалпы термин шығармашылығының дамуына тосқауыл қойылды. 90-жылдары тәуелсіз республикалардың пайда болуына байланысты ұлттық сананың оянуы отарлау саясатымен астасып жүргізілген терминологияны халықаралықтандыру (*интернационализация*) бағытына қарама-қарсы терминологияны ұлт тілінде жасау, бұрынғы қабылданған терминдерді ұлт тіліндегі баламамен алмастыру (*деинтернационализация*) бағытының өріс алуына жол ашты. Соңғы он-он бес жыл ішінде көптеген терминдердің аударылып, бірқатар терминдердің жазылуына өзгеріс енгізілуі осы үрдістің жандана бастағандығының дәлелі бола алады. Жалпы кеңестік термин қор құру мақсатын көздеп, терминологияны халық-аралықтандыру бағытын ұстанған кезеңде мұндай әрекетке жол берілмес еді. Егер жол беріле қалса, онда ол ұлтшылдықтың белең алғандығы, пуризмге жол берілгендігі ретінде бағаланып, оған қарсы қатаң шаралар қолданылар еді.

Сонымен 90-жылдардан бері көрініс бере бастаған ұлт тілінде жасалған терминдерге басымдық беру бағыты ұлттың өз дербестігін, ұлттық ерекшелігін сақтауға бет бұруымен байланысты туындап отырған табиғи құбылыс. Тәуелсіздік алған

елдерде отарсыздану процесінің жүргізілуі қандай заңды болса, соның ішінде ұлт тілінің ғылым саласындағы, терминологиядағы деинтернационализация процесінің өріс алуы да сондай заңды. Дәлірек айтқанда, терминологияның ұлттық сипатын арттыруға ұмтылу сол отарсызданудың тілдегі бір көрінісі. Мәселен, ономастика саласында жүздеген топонимдердің (кала, аудан, ауыл, көше, станция атаулары) тарихи немесе жаңадан жасалған атаулармен алмастырылуы, аты-жөндерін ұлттық үлгіде жазып, жаңа туылған балаларға жаппай қазаша ат қою түрінде көрініс берсе, терминологияда ол жүздеген жаңа терминдердің жасалуы, өзге тілден енген терминдердің төл атаулармен алмастырылуы түрінде көрініс тауып отыр. Осындай табиғи процесінің жүріп жатуы терминтанудың пән ретінде дамуына да әсер етпей қоймады.

Бір жағынан ұлт тіліндегі термин шығармашылығының жандануы мен термин-қорды қалыптастыруға деген кеңестік көзқарастың өзгеруі терминологияның дамуының қазіргі заманға сай жаңа бағытын белгілеуді қажет етсе, екінші жағынан жарыспалы нұсқалардың көбеюі, бірізділіктің, тілдік норманың сақталмауы, терминжасам, терминдерді қолдану мен оларды аудару, терминологиялық сөздіктер жасау барысында кемшіліктердің орын алуы терминологияның практикалық әдістемелік мәселелерін шешуді, терминологиялық жұмыстарды жоғары кәсіби деңгейде жүргізуді қажет етіп отыр. Осындай қажеттіліктердің пайда болуы, ұлт тіліндегі терминдерді реттеу мен жүйелеуге деген талаптың артуы – терминологияны өзекті мәселе ретінде күн тәртібіне шығарып, бұл саланың теориялық, практикалық мәселелерін ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеуді, терминтанушы, терминші мамандар даярлауға сұранысты да туғызды [3].

Бұл кезеңде терминтану мәселелерін арнайы зерттеуге едәуір көңіл бөліне бастағаны байқалады. Терминтану мәселелерін арнайы қарастырған Ә.Қайдар, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы, Е.Әбдірәсілов сынды тіл мамандарының зерттеу еңбектері, мақалалары жарық көрді. Оқу құралдары мен әдістемелік құралдар (Ш. Құрманбайұлы, С.Әлісжанов) жарияланды. Тілшілер мен салалық мамандар арасында байланыс бұрын да болған, сол байланыс осы кезеңде бұрынғыдан да жандана түсті. Терминология мәселелеріне арналған конференцияларға, семинарлар мен дөңгелек үстелдерге сала мамандары шақырылып, олардың ұсыныс-пікірлері ортаға салынды. Терминологияны реттеудің көптеген мәселелері бірлесіп талқыланды. Тіл мамандары мен салалық мамандар бірлесіп бірқатар терминологиялық сөздіктер жасады. Тілшілер терминология мәселелерін зерттеуге ынта білдірген салалық мамандарды, тіл білімі институтына қызметке тартты, ғылыми жобаларға қатыстырып, диссертациялық тақырыптар берді. Олардың арасында тіл мамандарының ғылыми кеңесшілігімен диссертация қорғағандар да болды. Ө.Айтбайұлының кеңесшілігімен математик (физика-математика ғылымдарының кандидаты) Ш.Білал 1997 жылы «Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру» деген тақырыпта, 2002 жылы Ө. Қайдардың кеңесшілігімен химик (химия ғылымдарының кандидаты) С.Ақаев «Терминнің тілдік және танымдық сипаты» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алды. Жалпы 90-жылдардан бастап, кеңестік кезеңдегімен салыстырғанда терминтану саласындағы зерттеулер саны күрт өсті. Соңғы он шақты жыл көлемінде екі тіл маманы Ө.Айтбаев (1992), Ш.Құрманбайұлы (1999) және жоғарыда аталған екі салалық маман терминология мәселелері бойынша докторлық диссертация қорғады. Филологиялық білім алған жиырма шақты маман кандидаттық диссертация қорғады. Сан мен сапаның сәйкесе

бермейтінін ескерсек те, терминология мәселелеріне тілді тұтынушы көпшілік, түрлі сала мамандары тарапынан сұраныс туындап, соған сәкес оған ғылыми қауым тарапынан мән беріліп отырғаны анық. Терминтану бойынша зерттеулер санының артуы бұл салада ғылыми тұрғыдан шешімін табуға тиіс өзекті мәселелердің көп екендігін де білдіреді. Сонымен қазір терминтану саласындағы ғылыми ізденістер жалғасын тауып жатыр. Бірақ әзірге Қазақстанда терминтану теориясына, оның ғылымдар жүйесіндегі орнын анықтауға немесе терминологияны зерттеудің жаңа бағыттарын белгілеуге бастайтын үлкен жаңалық алып келген іргелі зерттеулер көп жарық көрді деп айтуға ерте. Біздегі зерттеулердің дені салалық терминдердің жасалу тәсілдерін, өзіндік ерекшеліктерін, оларды реттеудің жолдарын анықтауға арналған сипаттамалық тұрғыда жазылған диссертациялық жұмыстар. Терминтану тарихының беттерін толықтыруға қажет болатын шолулар мен дерекнамалық еңбектер. Олардың арасында да салалық терминологияларды реттеуге септігін тигізуге жарайтын тұжырымдар, нақты ғылыми нәтижелер де бар екендігін жоққа шығаруға болмайды. Алайда бұл саладағы зерттеулерді жаңа сапалық деңгейге көтеру қажеттігі анық байқалып отыр. Қазіргі терминтану салсындағы ізденістердің ғылыми нәтижелері ретінде қазақ терминологиясының ХХ ғасырдағы даму кезеңдерін, әр кезеңнің өзіне тән сипатын анықтау, терминжасамның тәсілдері мен терминқор қалыптастырудың көздерін атап көрсетіп, қазақ терминологиясының кешегі қалпы мен бүгінгі жай-күйіне баға берген, терминқорды қалыптастыруда ұстанатын ғылыми қағидаттарды анықтаған, терминологияны жетілдіруде, терминологиялық жұмыстарды жүргізуде орын алған кемшіліктерді көрсеткен ғылыми-теориялық, қолданбалы, әдістемелік еңбектерді атап айтуға болады [4].

Әлемнің бірқатар елдерінде терминтанудың пән ретінде дамуының өзіндік тарихы бар. Мысалы, Австрия, КСРО (оның ішінде Ресей, Украина, Балтық жағалауы елдері), Чехословакия (қазіргі Чехия мен Словакия), Канада, Польша, Скандинавия елдері (Норвегия, Финляндия, Швеция), Нидерланды, Испания, Франция сияқты елдерде терминтану мәселелері жақсы зерттеліп, терминологиялық жұмыстарды жүргізуге көп көңіл бөлініп келеді.

Шет елдердегі терминтанудың даму және қалыптасу тарихы туралы сөз болғанда алдымен австриялық ғалым О.Вюстердің есімі аталады. Ол 1931 жылы «Техника, оның ішінде, электроника тілін халықаралық нормалау» деген тақырыпта жазылған докторлық диссертациясын жариялады. Оның осы еңбегі терминология теориясын жасаудың алғашқы ізденісі, 1930-жылдары шет елдердегі термин туралы ғылымның негізін қалауға бастаған еңбек деп саналады. Терминтанудың негізін қалаған ғалым О.Вюстер австриялық (немесе австрия-германиялық) терминтанушылар мектебіне жетекшілік етті.

Бұл мектеп термин мен терминологиялық жүйенің логикалық жағына, яғни, ұғымдардың табиғатына, олардың өзара қатынасына, қасиеті мен ұғымға берілген анықтамаға (дефинициясына), сондай-ақ терминдерді стандарттаудың практикалық мәселелеріне, әсіресе, терминологияны халықаралықтандыруға баса мән бергендігімен ерекшеленеді.

О.Вюстер Стандарттаудың ұлттық органдар халықаралық федерациясына (қазіргі Стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым ISO) кіретін Терминология жөніндегі техникалық комитетті құрудың бастамашысы болған. Оның бастамасымен 1971 жылы ЮНЕСКО жанындағы Терминология жөніндегі халықаралық ақпараттық орталық – ИНФОТЕРМ құрылған. О.Вюстер қайтыс болғаннан кейін

Инфотермді терминология теориясы мен халықаралық ынтымақтастыққа көп еңбек сіңірген ғалым профессор Х. Фельбер басқарды. Ол бірінші халықаралық оқу құралының авторы. Бұл мектептің дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдар К. Галинский, В.Недобиты, Г.Будин [5].

Ресейлік бірқатар терминтанушылар мен канадалық Г. Рондо сияқты кейбір ғалымдардың терминтану пән ретінде КСРО-да қалыптасты дегеніне қарамастан, хронологиялық жағынан да, алғашқы ғылыми еңбектердің жарияланып, терминтанудың ғылыми пән ретінде зерттеле бастауы мен терминологиялық жұмыстардың қолға алынуы тұрғысынан да Австрия терминтану мектебінің із-деністерін алдымен атаған орынды.

Австриялықтардан кейін ізінше КСРО терминтану мектебі қарқынды дами бастады. Біздіңше, оған сол жылдарда Австрия мен Чехословакия елдеріндегі терминтану саласында атқарыла бастаған істер белгілі дәрежеде ықпал етті.

КСРО терминтану мектебі деп аталғанымен сол одақты құраған республикалардың бәрінде терминология мәселелері жан-жақты зерттеліп, терминологиялық жұмыстарды жүргізу жоғары деңгейде жүзеге асты деуге болмайды. Ұлттық республикалардың көпшілігінде терминологиялық комиссиялар құрылып, ғылыми зерттеу институттарының құрамында терминология бөлімдері сияқты құрылымдар жұмыс істегенімен олардың жұмысының нәтижесі көрінбеді. КСРО-ны құраған республикалар ішінде барлық жағынан өзгелерге үлгі ретінде ұсынылған Ресейде терминологиялық жұмыстарға үлкен мән беріліп, оларда терминтану мектебі қалыптасты. Украина, Балтық жағалауы елдері сияқты республикаларда біршама ғылыми ізденістер мен практикалық жұмыстар атқарылды, жекелеген ғалымдардың ғылыми еңбектері жарық көрді. Бірақ олардың жалпы көлемі мен ауқымы Ресейдегімен салыстырғанда әлдеқайда аз еді.

Ресейлік терминтанушы ғалымдар олардағы терминтану теориялық негізі тіл құрылысы мен жазуды, ұлт тілдерін дамытуды жоспарлау бойынша атқарылған жұмыстар аясында 1930-жылдардан бастап қалана бастады деп санайды. 1933 жылы С.А.Чаплыгин мен Д.С.Лотте сынды ғалымдардың ұсынысымен Техникалық терминология комиссиясы құрылды. Кейіннен бұл комиссия – «Ғылыми-техникалық терминология комитеті» болып қайта құрылды. Қазір бұл комитет – «Ғылыми терминология комитеті» деп аталады. КСРО ғылым академиясы жанынан құрылған бұл комитеттің негізгі міндеті терминология теориясы мен терминологияны реттеудің әдіснамасын жасау болды. Кеңестік терминтану мектебінің негізін қалаушылардың бірі саналатын Д.С.Лотте терминологиялық жұмыстарды жүргізудің әдіснамалық негізін қалай отырып, терминологияны реттеудің жалпы қағидаттарын белгіледі және тұңғыш рет терминге қойылатын талаптарды анықтады. Терминтанушы ғалымдар оның осы еңбектері мен Э.К.Дрезеннің еңбектері, Г.О.Винокурдың мақалалары, кейінірек жарияланған А.А.Реформатскийдің мақалалары кеңестік терминтану мектебінің негізін қалады деген тұжырым жасайды.

Ресейдегі терминтанудың келесі кезеңі 40 жылдардың аяғы мен 60 жылдардың соңына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде негізінен терминнің мәртебесі төңірегінде Реформатский А.А., Капанадзе Л.А. және басқа да ғалымдар арасында қызу пікірталас орын алған. Терминология тарихына арналған Л.Л.Кутина, П.Н.Денисова, А.С.Герд, Е.Д.Коновалова еңбектері, терминтанудың логикалық аспектісін зерттеген Е.К.Войшвилло, Н.И.Кондаков, Д.П.Горский және терминдер-ді аударуға арналған Э.Ф. Скороходько еңбектері жарық көрген. Бұл Ресей тілші-лерінің терминология мәселелеріне шындап көңіл бөле бастаған кезеңі деп есептеледі.

70-жылдардан бастау алған келесі кезең терминтанудың нағыз кең қанат жайып, аймақтық терминтану мектептерінің пайда болған уақыты деп көрсетіліп жүр. Одақтың астанасы болған Мәскеуде терминтану саласындағы негізгі ғылыми жұмыстар КСРО ҒА-ның Ғылыми-техникалық терминология комитетінде Д.Лоттенің ізбасарлары А.М.Терпигорев, В.С.Кулебакин, В.И.Сифоров және Н.К.Сухов, С.И.Коршунов, К.А.Климовицкий, Э.А.Натансон, Т.Л.Канделаки, Г.Г.Самбурава, В.Ф.Журавлев сынды ғалымдар тарапынан жүргізілсе, екінші үлкен орталық Мәскеу мемлекеттік университетінің (МГУ) филология факультетінде П.Н. Денисов, В.П.Даниленко, В.М.Лейчик, В.Н.Прохорова, П.В.Веселов, Р.С.Саголова сынды ғалымдар зерттеулер жүргізіп, Г.Н.Агапова, Н.Б.Гвишиани, М.М.Глушко, С.В.Гринева, В.Л.Налепин сынды ғалымдар кіретін профессор О.С. Ахманованың мектебі қалыптасқан.

Осы кезеңде Л.Л.Кутина, Ф.П.Сороколетов, Е.Д.Коновалова, А.С. Герд, А.И.Моисеев сынды ғалымдар негізін қалаған Ленинградтық терминтану мектебі, Б.Н.Головин мен Р.Ю.Кобрин, В.Н.Немченко, К.А.Авербух сынды ғалымдар кіретін Горький терминтану мектебі, С.З.Иванов, Е.С.Анюшкин бастаған Воронеж терминтану мектебі пайда болған. Сібір мен Оралда да зерттеулер жүргізілген.

Ал 80-жылдардың басынан бастап, терминография теориясын жасауға бағытталған (Шайкевич, А.С.Герд, С.В.Гринева, Ю.Н.Марчук); терминологиялық редакциялаудың қолданбалы және терминтанудың философиялық жән әлеуметтік лингвистикалық (В.М.Лейчик, С.Е.Никитина), салғастырмалы, гносеологиялық мәселелері зерттеле бастады.

90-жылдардан бастап терминтанудың когнитивтік, ақпараттық (М.Н.Володина, Л.В.Ивина) және мәтінмен байланысты мәселелерін зерттеуге арналған жұмыстар жарық көрді.

Сөйтіп, КСРО кезінде бастау алған терминтану саласындағы зерттеулер саны жыл өткен сайын артып, Ресейде терминтанудың үлкен ғылыми орталығы қалыптасты. Бұл орайда А.Суперанская, Н.Подольская, Н.Васильева сынды ғалымдардың «Әлемде ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап бар терминтерді реттеу мен жаңа терминдерді жасауда елеулі жұмыстар атқарып келе жатқан екі ірі терминологиялық орталық бар. Олар Астрия мен КСРОда» – деуінің негізі бар [6].

Қазіргі уақытта да Ресей ғалымдары терминтану саласындағы сол басымдығын сақтап қалып отыр. Себебі оларда қалыптасқан ғылыми мектеп және сол мектептен тәрбиеленіп, өсіп шыққан терминтанушы ғалымдар шоғыры бар.

Прага терминтану мектебі де аталған екі ірі мектептен кейінгі үлкен ғылыми орталық ретінде мойындалады. Прага лингвистикалық үйірмесінің негізінде қалыптасқан бұл мектеп терминдердің мәтіндердегі қолданысына мән бере отырып, терминологиялық лексикаға функциональдық және әлеуметтік мәдени тұрғыдан келетіндігімен ерекшеленеді. Ғылым тілін зерттеу оларда тілді мәдениет, өркениет пен технология саласындағы қатынас құралы ретінде қарастыра отырып жүргізіледі. Прага терминтану мектебінің дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдар чехиялық Л.Дрозд бен словакиялық Я. Горецки.

Прага мектебінің Австрия және КСРО терминтану мектептерінің басты өзгешелігі – олардың ұлттық терминқор құру бағытын ұстанғандығы. Кеңес одағының терминтану мектебі де О.Вюстер негізін қалаған австрия-германиялық терминтану мектебі де терминологияны халықаралықтандыру бағытын ұстанып отырғанда олардың арасында орналасқан Прага терминтанушылар мектебі латын-грек және неміс

терминдерінің орнына ұлттық, славяндық терминдер жасауға басымдық берді. Бұл жағынан олар француздар мен француз тілді Канада терминтанушылар мектебіне ұқсайды. Қазақстанда бұл бағыт 20-жылдары алаш зиялы-лары қауымдасып еңбек еткен, терминкор қалыптастыру ісінің басында Ахмет Байтұрсынұлы тұрған кезеңде басымдыққа ие болғаны белгілі.

Терминтану саласындағы жұмыстар жақсы атқарылып жатқан елдердің бірі – Канада. Канадада терминтанушылар ең алдымен терминнің лингвистикалық мәселелеріне көп көңіл бөледі. Мысалы, түрлі тілдердегі терминдерді аудару мен салғастыру, терминжасам, терминологиялық деректер қорын жасау т.б. Терминжасам мәселесі Г.Рондо «Неонимия» (терминтанудың саласы) деп атауды ұсынған ғылым аясында қарастырылады.

Скандинавия елдерінде де терминологиялық жұмыстар қарқынды жүргізіліп, терминтанушыларды дайындау дұрыс жолға қойылған. Онда Х.Пихт сияқты ірі терминтанушы ғалымдар жұмыс істейді.

Терминтануды дамытуда елеулі жұмыстар атқарып отырған Польшада С.Гайда, В.Новицки, З.Строберски сияқты белгілі мамандар қызмет етеді.

Жалпы қазір әлем елдерінің барлығында дерлік терминологиялық орталықтар құрылған. Терминтанушы ғалымдар әлемде ғылыми терминологиясы дамыған 60 тіл (ағылшын, неміс, орыс, француз, итальян т.б.) бар деп жүр. Ол дегеніміз – әлемнің сол 60 елінде терминологиялық жұмыстар жоғары деңгейде жүргізіледі дегенді білдіреді. Терминологиялық жұмыстарды жүргізуді жолға қоймайынша, дамыған, жетілдірілген, қоғам өмірінің түрлі салаларындағы ақпарат алмасу мен кәсіби қарым-қатынасты қамтамасыз етуге жарайтын терминология қалыптастыру өте қиын шаруа. Түркі халықтарының ішіндегі ең бай тіл деп саналатын қазақ тілінің терминологиясын әзірге ғалымдардың ешқайсысы дамыған деп көрсетпейді. Ендеше, қазақ терминологиясын жетілдіру қазақ зиялыларының, ғылыми қауымның, әсіресе, тілшілер мен бүкіл салалық мамандардың алдында тұрған зор міндет [7].

Әлемнің терминтанушы ғалымдары мен терминтану орталықтарының арасында тығыз байланыс орнап, олардың арасындағы ақпарат алмасу, тәжірибе бөлісу әлі де өз деңгейінде жолға қойылмаған. Өзге елдердің терминтану орталықтары мен халықаралық терминологиялық органдарымен байланыс орнату бізде мүлде қолға алынбай отыр деуге болады. Қазіргідей ақпараттық-технологиялық мүмкіндіктер мол уақытта бұлай болуы үлкен кемшілік. Сондықтан да дүние жүзі елдерінің терминологиялық орталықтарымен еларалық, халықаралық байланыстарды орнатып, терминтану саласындағы әлем ғалымдарының іргелі ғылыми еңбектерімен дер кезінде танысып отыру арқылы терминологиялық жұмыстардың жоғары деңгейде жүргізілуіне, отандық терминтанудың дамуына мүмкіндік туғызу аса қажет іс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Әбдірахманов А. Термин қалыптастыру тәжірибесінен // Қазақ терминологиясының мәселелері. – Алматы, 1986. – 65-71 бб.

[2] Кайдаров Ә.Т., Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының қалыптасу тарихы, қазіргі жайы және міндеттер//Қазақ терминологиясының мәселелері. – Алматы, 1986. – 9-30-б.

[3] Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты. – Астана, 2002. – 184 б.

[4] Жандар Керімбектің Ермаханы. Атаутанудың мыңжылдық тарихы бар // «Қазақ әдебиеті» 2005, желтоқсан

[5] Гринев С.В. Введение в терминоведение. 1993. - 298 с.

[6] А.Суперанская, Н.Подольская, Н.Васильева Общая терминология 19897 - 243 с.

МРНТИ 16.01.00

Ж.Тұрғынбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТЫ

Аннотация: Соңғы жылдары тілдің антропонимдік жүйесіне деген қызығушылықтың артуын оның тұлға мен ұлттың мәдени бірлігін құраудағы маңызымен түсіндіруге болады. Антропонимдік жүйе қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрғыдан дамуымен тығыз байланыста өрбіп, ұлттық мәдениетті көрсетуші құрал ретінде бағаланады, әлеуметтік сипаты жағынан да зор қызмет атқарады.

Мақалада қазақ есімдерінің қоғам өмірінде алатын орны, тіл біліміндегі зерттеу объектісі ретіндегі рөлі, қазақ азаматтарының аты-жөнін рәсімдеу мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: ономастика, антропоним, орфография.

Ж. Тургынбаева

младший научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ

Аннотация. В последние годы повышение интереса к антропонимической системе языка объясняется его значением в создании культурного единства личности и нации. Антропонимическая система имеет тесную связь с социально-экономическим, культурным развитием общества, оценивается как средство, представляющее национальную культуру, также играет важную роль с точки зрения социального характера.

В статье рассматривается место, роль антропонимов в обществе и как объект исследования в языкознании, а также важность правильного оформления фамилии и имен лиц казахской национальности в соответствии с нормами казахского языка.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, орфография.

J. Turgynbaeva

Junior researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

SOCIAL CHARACTERISTIC OF THE USE OF KAZAKH ANTHROPONYMS

Annotation. In recent years, an increase in interest in the anthroponymic system of the language is explained by its importance in creating the cultural unity of the individual and the nation. The anthroponymic system has a close relationship with the socio-economic, cultural development of society, is assessed as a means of representing national culture, and plays a large role in its social character.

The article discusses the place, the role of anthroponyms in society, and as an object of study in linguistics, as well as the importance of correct registration of the names and surnames of persons of Kazakh nationality in accordance with the norms of the Kazakh language.

Key words: onomastics, anthroponym, spelling

Жалқы есімдер – әлеуметтік лингвистиканың да зерттеу нысаны болып табылады. Қазақ тіл білімінде әлеуметтік лингвистика ғылымының өзге тіл білімі салаларымен салыстырғанда кейінірек жеке сала ретінде қалыптасқаны белгілі. Әлемдік социоллингвистика ғылымы тілдің даму сипатын үш бағытта анықтайды. 1. Тілдің таңбалануы. 2. Тілдің жанаруы. 3. Тілдің қалыпқа түсуі, нормалануы.

Осымен байланысты ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі, ономастика саласы тарих, әлеумет, мәдениет өрістерін қамтитын әмбебап лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады.

Ал адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарын көрсете алатын ертедегі тіршілік іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағұлмат бере алатын ономастиканың үлкен тармағы антропонимика деп аталады. Соңғы жылдары тіл ғылымы антропонимдерді зерттеуге арналған көптеген еңбектермен толықты. Ғалымдар мұны қазіргі тіл білімінің антропоцентристік парадигмасының рөлінің артқанымен түсіндіреді. Өйткені антропонимдік жүйе қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрғыдан дамуымен тығыз байланыста өрбіп, антропонимдер ұлттық мәдениетті көрсетуші құрал ретінде бағаланады, әлеуметтік сипаты жағынан да зор қызмет атқарады.

Қандай да болсын тілдің антропонимикалық қорында адамның шын атымен қоса, лақап, бүркеншік аттар түрі кездеседі. Соған сәйкес әр ұлттың антропоним жүйесінде, ат қою рәсімінде қалыптасқан белгілі бір ұстанымдары, ұлттық ерекшеліктері, заңдылықтары болады.

Жаңа туған нәрестеге ат қойып, айдар тағу атадан балаға мұра болып ауысып, әулеттен-әулетке жеткен, ерекше мәнге ие дәстүрлердің бірі. Түркі халықтарында, оның ішінде қазақ халқында, ат қою әдебінің ұлттық мәдениетпен, ұлттың кодымен, танымымен, көзқарасымен тығыз байланысты екені дәлелденген.

Қазақ халқының ат қоюдағы лингвомәдени ерекшелігі, біріншіден, ырым мен сенімнен, екіншіден табу дәстүрінен, үшіншіден, ата салттан, прецеденттік атауларға телуден бастау алады.

Ырым мен әдет-ғұрып Ш. Уәлиханов көрсеткендей, салт-санаға тән. [1]. Мысалы ұлы жоқ үйлерде қыз бала туылса, ол қызға *Ұлжалғас*, *Ұлтұған*, *Ұлбала*, *Ұлбосын*, *Ұлдана*, *Ұлжан*, *Ұлмекен* есімдері телінген. Осындай есімдерді беру арқылы өз тілек-қалауларын, яғни ұлды болғысы келетінін жеткізген. Балалары тұрақтамай,

шетіней берсе, *Тоқтамыс, Тұрар, Төлеген, Өтеген* сияқты есімдер берген. Мұндай жайттар түркі тектес тілдер тобына жататын халықтардың барлығында дерлік кездесетін сенім, әдет-ғұрпы, салт-сана.

Ал әлем халықтарының көпшілігінде жалқы есімдердің көбі келе-келе *табуға* айналған. Ш.Садиевтің пікірі бойынша Әзербайжанда күні бүгінге дейін адамның шын аты жасырын болған. Ал Түрікменстанда кез-келген баланың шын есімі мен жасырын, лақап есімі болған екен. [2]. Қазақ ономастикасының іргетасын қалаушы профессор Т.Жанұзақ жалқы есімдердегі табу жайлы: «запрет некоторых слов имел свое влияние и в сфере лично-собственных имен. Казахские замужние женщины давали свои имена *Төрем, Шырақ, Жарқын, Тетелес, Мырзажігіт, Шырайлым, Бикеи* и т.д.» дейді [3].

Ал академик А.Н.Самойлович бұл мәселенің әлеуметтік, этномәдени аспектісіне мән беріп, өзекті мәселелердің бірі ретінде қарайды: «чтобы исследователи разных тюрских народов обратили особое внимание на личные имена, о том, что следовало бы составлять полные алфавитные списки личных имен, как мужских, так и женских, по отдельным народам и племенам с подробными указаниями, в каких случаях, в какую историческую эпоху кому и почему давалось то или иное имя, что впоследствии позволило бы произвести весьма интересные в культурно-историческом отношении сравнительное исследование личных имен всех тюркоязычных народов» [4].

Антропонимикадағы табу мәселесі Т.Жанұзақ еңбектерінде кеңінен айтылады. Әсіресе қазіргі азаматтардың тектеріне телініп жүрген *Жаманқұлов, Жаманбай, Жаманбекова* секілді «жаман» тұлғасы арқылы жасалған жалқы есім формасы көптеп кездеседі. Сондай-ақ, *Күшікбай, Сағал, Салбыр, Сасықбай* деген есімдерде көне қолданыста болған. Бұндай есімдерді қоюдың басты уәжі – сөз құдіретінің күшіне сену мен көз тимей, бала аман өссін деген негізге сүйенеді. Бірақ, қазіргі қазақ антропонимикасында *жаман, күшік, сылбыр, сасық, қара, құл* т.б. сынды тұлғалармен келетін есімдер кездесе бермейді. Көбіне жаңа туған балаға терең мағыналы, әрі болашағына зор сенім арқау ететін озық есімдер беруді дәстүрге айналдырған.

Озық есімдердің сипатын ашатын ономастикада «прецедентті атаулар» дейтін ұғым бар. Бір тілде сөйлеуші не бір ұлттың бәріне ортақ мәдени байлықтың тілдік көрінісі прецедентті есімдерден көрінеді. Ұлттық дәстүрдегі есімдер қатарында төмендегі мысалдарды атауға болады: *Әз Жәнібек, Шыңғысхан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Жиренше шешен, Асан қайғы, Қасым хан, Есім хан, Абай т.б.* Бұл есімдер Абайдың «толық адам» концепциясымен сипаттауға де келеді. Елі үшін, халқы үшін игі іс жасап танылған, есімдері ұлт санасына сіңген атаулар прецедентті деп танылады. Демек қазақ халқы менің ұлым, болмаса қызым осындай болсын деген ниетпен өз балаларына ұлылардың есімдерін бере бастаған. Прецедентті атау беру басында *Шыңғыс, Төлеу, Әйтеке, Жиренше, Асан, Есім* т.б. есімдерінен басталса, кейіннен *Төлеби, Қазыбекби, Қасымхан, Есімхан, Әзжәнібек* дейтін күрделі есім формаларына айналғанын байқай аламыз.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бері қазақ халқының есімдер мен фамилиялар жүйесінде де ұлттық үрдіске қарай бет бұру байқалады. Оған ҚР Президентінің «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» 1996 жылғы 2 ақпандағы №2923 Жарлығы үлкен серпін берді.

Ономастикалық материалдар көне лексикалық қабаттар мен грамматикалық формалар, синтаксистік құрылыстармен қатар әдет-ғұрып, ырымдар, жалпы халықтың

дүниеге көзқарасы және т.б. факторлардан мол мағлұмат береді. Есімдер халықтың бай тілінен туындайды, әр дәуірге, қоғамдық құрылысқа сәйкес пайда болып, өзгеріске ұшырап отырады. Түрлі тарихи себептерге қарай кейбір есімдер формасы, мазмұны тұрғысынан байып, түрленіп отырса, кейбірі пассивтеніп немесе қолданыстан мүлде шығып қалады. Әсіресе қазақ есімдерінің өзгеріске ұшырауы мен толығына араб, иран мәдениеті мен тілінің, әсіресе ислам діннің үлкен ықпалы болды.

Кеңестік кезеңде діни мағыналы, пайғамбар, әулие-әнбиелер есімдері сирек кездессе, соңғы жылдары көне, тарихи, діни есімдермен қатар патриоттық сезімнен туған есімдерді де жиі кездестіруге болады (Күлтегін, Ұмай, Білге, Самұрық, Астана, Нұрсұлтан, Азиада, Саммита). Алайда мазмұны қазақы, құжатта сауатты рәсімделген есімдерін өзге мәдениет үрдісіне сай өзгертуге тілек білдіруші азаматтар да жоқ емес.

Қазақ азаматтарының аты-жөнін жазуда күні бүгінге дейін орфографиялық қателер мен ала-құлалық орын алып келеді. Қазақ әдеби тілінің қалыптасқан емле ережелеріне сай жазылуына әлі де болса қол жеткізе алмай отырмыз. Кеңестік кезеңде екі әліпбилік жүйенің әсерінен орыс тіліне бұрмаланып транслитерацияланған аты-жөндер өте көп. Төл дыбыстарымыз бұрмаланып, қазақ тіліндегі түпнұсқа мағынасынан алшақтап кетті. Мысалы *Утямиш (Өтеміс), Ирджума (Ержұма), Избасти (Ізбасты), Гульзипач (Гүлзипа), Алдыр (Алдияр), Гайрат (Қайрат), Думчебаев (Дүмшебаев)* т.б. Оның басты себебі екі әліпбилік жүйенің алшақтығында жатыр, яғни қазақ есімдеріндегі төл дыбыстар орыс тілінде болмағандықтан, кісі есімдері мен тектерін рәсімдеуде ала-құлалақ орын алды. Десек те, егемендікке қол жеткізгенімізге ширек ғасырдан астам уақыт өтсе де, ұлтты қазақ азаматтардың жеке куәліктері мен паспорттарында, тіпті жаңа туған сәбилердің туу туралы куәліктерінде аты-жөндері бұрмаланып, семантикасы өзгеріп жазылуы әлі де болса кездеседі. Қазақ аты-жөндерінің дұрыс жазылуы орфографиялық мәселе болса, екінші жағынан, бұл нормативтік-құқықтық мәселе. Өйткені, ресми тұрғыдан біз төлқұжаттарымыздағы аты-жөніміз арқылы қоғам мүшесі ретінде әлеуметтік танымдылыққа ие боламыз.

Ұлттығымыздың нышаны, ең алдымен, аты-жөніміз бен тегімізден бастау алады десек, алдымен кісі есімдері мен аты-жөндерін «Қазақстан Республикасындағы ұлтты қазақ азаматтардың аты-жөнін реттеудің Тұжырымдамасына» сәйкес екі не-месе үш мүшелі антропонимиялық жүйе бойынша дұрыс рәсімдеуді қолға алатын уақыт жетті. Аталмыш Тұжырымдамадағы үлгі бойынша алдымен есімі, әкесі (отчествосы), тегі фамилиясы), яғни бірінші орында – есімі, екінші орында әкесі, ал үшінші орнында тегі жазылатын болсын делінген еді. Мысалы: *Әлім Омарұлы Ақылбай* немесе екінші нұсқа бойынша – есімі, әкесі немесе тегі. Мысалы: *Әлім Омарұлы* немесе *Әлім Ақылбай*. Қазақ антропонимикасы жайлы зерттеу еңбектерінде ғалым Т.Жанұзақ мұндай үлгі түрлері жайлы былай дейді: «Одним из распространенных является употребление сочетания имени отца или сына без изафетных конструкций и без прибавления слов *улы, бин*. Эта форма употреблялась до начала XX в., например: *Қушиқбай Есболат, Кейки Утеген, Бугиш Бабек* (1785), *Карамолда Бекбау, Досмұхамбет Кадырбай* (1784). Реже это встречается в деловой переписке XVIII-XIX вв., например: *Токалбай Конурбайұлы* (1745), *Кубек Байназарұлы* (1750), *Толемис Батыр Даулетұлы* (1794), *Есеналы Султан Нұралыұлы* (1794) и др.» [3]. Бұл антропонимиялық ресми екі не үшмүшелік (тегі, аты, әкесінің аты) бүгінгі күні қолданысқа енгенмен, орналасу реті орыс тіліне тән нұсқада қалып қойған, яғни бірінші тегі, екінші есімі, үшінші әкесінің есімі жазылып жүр.

Ұлттық жазуымыздың латын әліпбиіне көшуіне байланысты Мемлекеттік бағдарламаға сәйкес 2021 жылдан бастап төлқұжатымыз түгел латын графикасы негізінде рәсімделетіндігі айтылған. Соған сәйкес қазақ кісі есімдері мен аты-жөндерін латын графикасының негізінде транслитерациялау ережелері де жасалады. Ережеде кісі аттарын жазуда кездесетін қиындықтар (біріккен тұлғалы есімдер) мен түйінді мәселелерді шешуге мұрындық болары сөзсіз. Бұл халыққа қызмет көрсету орталықтары, азаматтық хал актілерін тіркеу сияқты құжатпен жұмыс істейтін орындардың күнделікті жұмысында таптырмас құрал болар анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Уәлиханов Ш. «5-томдық шығармалар жинағы», 1-том. 1961. – 777 б.

[2] Саадиев Ш.М. Основные правила выбора имен для новорожденных (по азербайджанской антропонимии) //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем.

[3] Проблемы антропонимики. – Москва: Наука, 1970. – С. 185-187.

[4] Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореферат дисс. кан. филол. наук. А., 1960. – С. 56, 45.

МРНТИ 16.01.00

Н.Т. Бармешова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Ономастика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖЕР ТАРИХЫ – ЕЛ ТАРИХЫ

Аннотация: Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан болмысы, танымы, тағдыры елді-мекен, жер-су атауларында жатыр. Қазіргі елді-мекен, қала мен дала атаулары, көше атаулары қазақылана түсті. Қойылған жер-су аттары тәуелсіздігімізді паш етеді. Тарихи, рухани құндылықтарымызды насихаттайды.

Мақалада қазіргі елді мекен, географиялық нысан, көше аттары, ауыл аттары жаңа атауға ие, яғни орысша атаудан арылып, қазақша атаулар берілгені жайлы айтылады.

Тірек сөздер: ономастика, тіл тарихы, топонимика.

Т. Бармешова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова,
младший научный сотрудник отдела Ономастики,
Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ЗЕМЛИ – ЭТО ИСТОРИЯ СТРАНЫ

Аннотация. Сущность, знания и судьба народа, формировавшие на протяжении

веков, заключаются в названиях населенных пунктов, земель и водоемов. Названия современных населенных пунктов, городов и улиц стали казахскими. Названия топонимов символизируют нашу независимость, пропагандируют наши исторические и духовные ценности.

В статье говорится о том, что названиям современных населенных пунктов, географических объектов, улиц и деревень даны новые названия, то есть они избавились от русских и получили казахские названия.

Ключевые слова: ономастика, история языка, топонимика

T. Barmeshova

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Junior Researcher, Department of Onomastics,
G. Almaty, Kazakhstan

THE HISTORY OF THE LAND IS THE HISTORY OF THE COUNTRY

Annotation. The essence, knowledge and fate of the people, formed over the centuries, lie in the names of settlements, lands and reservoirs. The names of modern settlements, cities and streets have become Kazakh. The names of the place names symbolize our independence, propagandize our historical and spiritual values.

The article says that the names of modern settlements, geographical objects, streets and villages were given new names, that is, they got rid of Russians and received Kazakh names.

Key words: onomastics, history of language, toponymy

Бүгінде ұмытылып, халық жадынан өшірілген тарихи атауларды қайтару, қалпына келтіруге мемлекеттік деңгейде үлкен көңіл бөлінуде. Ұлттық ұғымдарға қанат бітіп, көптеген елді-мекен, қала мен дала атаулары қазақылана түсті. Бұл барша қазақтың көптен күткен арманы болатын. Әйтпесе Кеңес Одағы кезінде қазақтың байырғы атауларынан бір белгі, не бір із қалмағандай еді. Қазіргі жаңа атаулардың қай-қайсысы да құлаққа жағымды, тілге орамды. Мәселен, Алматы, Өскемен, Семей, Қостанай т.б. қалалардағы кейбір көшелер орысша атаулардан арылып, қазақша атау берілді: «Фурманов көшесі – Назарбаев даңғылы, Высоковольтная-1 көшесі – Бағаналы Орда, Левон Мирзоян көшесі – Шокин көшесі, 6 линия көшесі – Нұрлы жол, 8-линия көшесі – Ербол Сыпатаев, Карл Маркс көшесі – Д.Қонаев атындағы көше, Орджоникидзе көшесі – Сағадат Нұрмағамбетов, Головкин көшесі – Бейбітшілік, Авиационная көшесі – Кәмшат Дөненбаева, Ленин көшесі – Мәңгілік Ел т.б. сияқты орысша атаулардан біртіндеп арылып келеміз.

Ономастика мәселесі тіл саясатының басты бағыттарының бірі әрі бірегейі десек, артық айтқандық емес. Себебі мемлекеттің, ұлттың сипаты, ең алдымен, оның тілі мен ономастикалық атауларынан көрінеді. Жер тарихы – ел тарихы. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан болмысы, танымы, тағдыры елді-мекен, жер-су атауларында жатыр. Сондықтан бұл тарихи қажеттіліктен туындап отырған дүние. Әрі-беріден кейін бұл – халық санасының оянуы деп түсінген жөн. Бұған қуану керек. Осы талпыныс тереңдей берсе, байырғы атаулардың толық қайтарылатынына күмән жоқ.

Жалпы, ономастика атауларды қазақшаландырумен шектелмейді. Мұндағы мақсат – әр елді мекеннің атынан ұлттық болмыстың, ұлттық тарихтың иісі сезіліп тұруы керек. Шағын ауданға, көшеге берілген жаңа атау жас ұрпақ санасында ұлттық патриотизмді қалыптастыруға қызмет етуі тиіс. Сол себептен, елді мекенге, көшеге атау берілгенде осыған баса назар аударылуы тиіс.

Ономастика қазіргі уақытта тіл саясатының жетекші бағыттарының бірі ретінде ғылыми-тәжірибелік, мәдени-тарихи ғана емес, үлкен саяси маңызға ие құрал іспетті.

Еліміз егемендік алғанына 27 жылдың жүзі болды. Енді келмеске кеткен Кеңес заманының атауларынан арылып, төл атауларымызды толықтай қалпына келтіретін уақыттың жеткені анық. Бұл батыл шешімді талап ететін күрделі жұмыс. Тамыры терең тарихи атауларды көзден таса, көңілден ада жасамай, қайта жаңғырту бабаларымыздың аманаты деп білуіміз қажет.

Б.Бияров: «Қазір елді мекен, географиялық нысан, көше, алаңдардың аттарын жаңартып жатуымыздың ең басты себебі – тәуелсіздік алған, жеке мемлекет болған елдің ұлттық бейнесін қалыптастыру. Бұл, сонда, ұлттық рәміздер қатарына жатады деген сөз» [1].

Қазақ «жерінің аты – бабаңның хаты» деп тегін айтпаса керек. Ел мен жер атаулары ұлттық ерекшелігімізді танытып тұруы керек. Атырау мен Алтай арасын мекендеген ата-бабамыз әр жердің қиырына, тауы мен тасына, сай-саласына, өзені мен көліне, құзы мен жартасына, ойпаңы мен шоқысына лайықты атаулар бере білген. Біз өзіміздің атау берудегі ұлттық танымымыздан айырылмауымыз керек.

Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының «Ұлттық бірегейлікті сақтау» атты 3-ші тарауында ұлттық сананың кемелденуіне мән береді. Оның екі қырын көрсетеді. Біріншісі – «ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтуде, екіншісі – ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту» [2]. Бұл тұста біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғырудың болмайтыны айтылады. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керектігін мәлімдейді. Демек, кең байтақ мекеніміздегі сан мыңдаған жер-су атауларының тарихында халқымыздың әдет-ғұрып, салт-санасы айқын бейнеленген. Елді мекен атаулары батырлардың, жыраулардың, ақындардың есімдерінен: *Құрманғазы ауданы, Дина Нұрпейісова атындағы көше, Мұқағали Мақатаев ауданы, Қарасай батыр ауданы, Райымбек ауданы, Қалқаман ықшамауданы* т.б. қойылған атаулар. Қасиетті жеріміздегі төбе мен тау, көл мен өзен атауларының өзіндік сыры мен тарихи сипаты олардың әрқайсысына бабалар мұрасы ретінде қарауға тиіспіз.

Елбасының аталмыш мақаласындағы «II.Таяу жылдардағы міндеттер» [2] деп аталатын екінші бөлігін айтпай кетуге болмас. Мұнда қазақ жұртшылығы көптеген аса маңызды мәселеге – жазу мәселесіне түбегейлі назар аударылып, өз көзқарасы мен шешімі нақты баяндалады. Заман сынағына лайықты төтеп берудің жолдары қарастырылады. Нақты жобалар ұсынылады. Оның біріншісі әрі негізгісі деп – қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмысын бастау қажеттігі.

Бұрын бір атауды орысша, қазақша екі тілде жазатын едік. Ол екі түрлі дыбысталатын. Кириллицамен жазылған қазақ сөздері орыс мақамында оқылып, қазақша мәнін бұрмалайтын. Ал латын әрпімен жазудан ол бірізділікке түсетіні хақ. Мұның халықаралық, тіпті, туризмді дамытып жатқан елімізде экономикалық маңызы да зор дер едім. Осы жерде туындайтын тағы бір мәселе, бүгінде қай елге

барсаңыз да атаулардың барлығы бір тілде, сол елдің мемлекеттік тілінде жазылды. Біздегідей үш тілде жазып қоятын мемлекеттер жоқтың қасы. Мәселен, сіз Францияға барсаңыз да, Англияға немесе Түркияға барсаңыз да атаулардың бір тілде жазылғанын көресіз. Біздің әуежайларда «Қош келдіңіз» деген сөздің өзі үш тілде, бағыт беріп тұратын ақпараттық тақтайшалардың өзі үш тілде жазылады. Осыларды неге бір ғана мемлекеттік тілде жазбасқа деген ой келеді.

Жер-су атаулары халық қазынасы, өткен өмірінің айнасы деп жатамыз. Бұл – Елбасының патриотизм туралы айтқан «Туған жерге туыңды тік» деген сөзінен басталса керек. Өлкетану, елді-мекендерді абағандыру, тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіру т.т. Туған жердің қайталанбас арналары бұлар. Әрбір жер атауларына байланысты ел жадында сақталған ғажайып аңыз әңгімелерге дейін мән беру бүгінгі ұрпақтың міндеті «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің өзегі. Сондықтан «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек деген болатын. Бұл, шын мәнінде, рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Мыңжылдық тарихымызды айқындайтын ауқымды жоба осыған лайықталып жасалмақ екен. Осы жоба аясында еліміздегі жер-су аттарына сергек қарайтындай тағы бір мүмкіндік туатыны анық.

Ономастикалық атаулар – рухани байлығымыз, этникалық мәдениетіміз, салт-дәстүріміздің бір бөлшегі, қоғаммен бірге жасасатын ескерткіш. Дүниеде атаусыз нәрсе жоқ, не нәрсенің де өз атауы бар, тіпті тау мен тастың, кішкентай ғана бұлақтың немесе жотаның, белдің де өзіндік атауы бар. Өйткені, небір зат, болмаса тіршіліктегі құбылыс болсын, алдымен оның аты ауызға оралары хақ, содан соң ғана сол аттың заты жөнінде ойланатынымыз анық. Сондықтан, ат пен зат үйлесімділігі қашанда маңыздылығын жоймайды.

Тарихы жоқ елдің болашағы бұлыңғыр. Сондықтан келер ұрпақ тарихтан тағылым алу үшін елдігімізді әйгілейтін, ұлттығымызды ұлықтайтын тарихи атауларымыздың тарихи шежіре екендігін санаға құю – басты міндет. Өлкеміздегі әр жердің, судың, елді-мекендер мен мәдени орындардың аттарының қатпарлы сыры – кейінгі ұрпаққа өнеге. Біздің мүдделі мақсатымыз – бабалар мұрасына байыппен қарай білу. Бұл орайда мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев еліміздің алдына әлемдегі бәсекеге қабілетті отыз елдің қатарына қосылу міндетін қойған болса, ал осы бәсекеге қабілеттіліктің басты рухани көрсеткіші – мемлекетіміздің тілі. Мемлекеттік тіл – мемлекеттің іргесін қалайтын, оның қабырғасын тұрғызатын, күмбезін көтеретін бірден-бір құрал. Біз 30 озық елдің қатарына мемлекеттік тіл арқылы жете аламыз, өйткені, әлемдік қауымдастық өз болмысымен танылған елді ғана мойындайды. Мемлекетіміз өркениет көшіне бет бұрған тұста өзімізді өзгелерге таныстырудың басты айқындаушы фактор – елді-мекен, жер-су атаулары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Бияров Б. Елді мекен аты – елге сын // engime.org/eldi-meken-ati--elge-sin-b-biyarov.html. 2017 ж., 15 қыркүйек.

[2] Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 2017 ж., 12 сәуір.

Н.С.Оңласынова

А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты.
Алматы қаласы, Қазақстан

АРНАУЛЫ МАҚСАТТАҒЫ ТІЛДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН СИПАТЫ

Аннотация: Қазіргі лингвистикада арнаулы мақсаттағы тілді зерделеу ұзаққа созылды. Түрлі дәстүрлер қажеттілігіне қарай арнаулы мақсаттағы тілді пайдалану коммуникациясы сипаты жағынан әлеуметтік-тарихи болып келеді. Арнаулы мақсаттағы тіл лингвистикалық аспект тұрғысынан тарихи еңбек бөлінісі нәтижесінен бөлініп шықты. «Арнаулы мақсаттағы тіл» арнайы мақсаттар үшін тіл – лингвистикалық аспект. Бұл мақалада соңғы уақытта лингвистикада пайда болған арнаулы мақсаттағы тілдің қалыптасуы, дамуы қарастырылады.

Мақалада соңғы уақытта лингвистикада пайда болған арнаулы мақсаттағы тілдің қалыптасуы, дамуы, тарихы қарастырылады. Бұл лингвистика сала-сының арнаулы лексика-грамматикалық бірліктері, коммуникативтік белгілі өлшемдері, арнаулы мамандық терминдері бар, сондықтан бұл саланы зерттеудің өзектілігі әлеумет тарапынан сұраныс тудырады.

Тірек сөздер: кәсіби коммуникация, арнаулы мақсаттағы тіл, сөз, мәтін

Н.С. Оңласынова

Магистрант 2 курса Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ЯЗЫКА СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ

Аннотация. В современной лингвистике изучение специального языка заняло много времени. В зависимости от потребностей разных традиций использование специального языка носит социально-исторический характер. Лингвистический аспект специального назначения был отделен от лингвистического аспекта в результате разделения исторической работы. «Язык специального назначения», это язык специального назначения – лингвистический аспект. В статье рассматривается становление и развитие языка специального назначения, недавно появившегося в лингвистике.

В статье рассматриваются история, развитие и история языка специального назначения, возникшего в лингвистике в последнее время. Существуют специальные лексические и грамматические единицы в области лингвистики, определенные коммуникативные критерии, специальные термины, поэтому актуальность этой отрасли востребована общественностью.

Ключевые слова: профессиональное общение, язык специального назначения, слово, текст

N.S. Onlasynova

2nd year undergraduate student of the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

FORMATION AND CHARACTERISTICS OF A SPECIAL-PURPOSE LANGUAGE

Annotation. In modern linguistics, learning a special language has taken a long time. Depending on the needs of different traditions, the use of a special language has a socio-historical character. The linguistic aspect of special purpose has been separated from the linguistic aspect as a result of the division of historical work. «Special purpose language» is a special purpose language - linguistic aspect. The article examines the formation and development of a special-purpose language that has recently appeared in linguistics.

The article considers the history, development and history of a special- purpose language that has emerged in linguistics recently. There are special lexical and grammatical units in the field of linguistics, certain communication criteria, professional terms, therefore the relevance of this field is in demand by the public.

Keywords: professional communication, special language, word, text.

Қазіргі заманғы лингвистикада және әдістемелік әдебиеттерде арнаулы мақсаттағы тіл туралы тұжырымдамалар кеңінен қолданыла бастады. Алайда оларға қатысты анықтамалар, ережелер тілдің функционалдық түрленуіне байланысты қарастырылады, себебі олар белгілі бір сала бойынша сапалы және тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етеді.

Ғылыми әдебиеттерде арнаулы мақсаттағы тілдің құрылымы мен мазмұны, ғылыми мәселелеріне қатысты зерттелінген ғылыми көзқарастардың бірізділігі жоқ деп айтуға болады. Бірақ қазіргі лингвистикада осыған қатысты басқа да жақын ғылыми тұжырымдамалар бар. Атап айтқанда, тіл, тіларалық, функционалды стиль, тіркеу, жанр, арнаулы мақсаттағы тіл тұжырымдамасының құрылымы мен мазмұнына қатысты осындай түсініктер ұшырасады [1].

Алға қойылған мақсаттарға жету жолында мынандай талап етілетін келесі міндеттерді шешу көзделінеді: 1) арнаулы мақсаттағы тіл тұжырымдамасының пайда болу және даму тарихын зерттеу, оның көлемін анықтау. 2) Қазіргі лингвистикадағы «арнаулы мақсаттағы тіл» және «функционалдық стиль», «тіркеу», «жанр» ұғымдары арақатынасын анықтау [2].

Қазіргі лингвистикада арнаулы мақсаттағы тілді зерделеу ұзаққа созылды. Түрлі дәстүрлер қажеттілігіне қарай арнаулы мақсаттағы тілді пайдалану коммуникациясы сипаты жағынан әлеуметтік-тарихи болып келеді. Арнаулы мақсаттағы тіл лингвистикалық аспект тұрғысынан тарихи еңбек бөлінісі нәтижесінен бөлініп шықты. Еңбектің түрлі бөлінісінің пайда болуынан әр түрлі мамандыққа қатысты алынған білімдер мен ұғымдар түзіле бастады. Соған қатысты арнайы білімдердің тілі шоғырландырылды, әр салада білім алуға және әртараптандырылған ғылыми пәндер және оның мамандары пайдаланатын тіл қажет болды, сонымен қатар өндіру мен тұтынуға қатысты сөздік қор жинақталды.

Арнаулы мақсаттағы тілге негізінен адамдардың қарым-қатынасы кезінде арнаулы мамандыққа қатысты сөйлеу қызметін қамтамасыз ететін коммуникация

қажет болды. Арнаулы мақсаттағы тіл тұжырымдамасы мәтін формасындағы ауызша және жазбаша дискурс түрінде жасалынды. Олар түрлі зерттеуден пайда болды, белгілі мамандыққа қатысты сөз сөйлеу қызметінен сөйлесу үшін арнайы (кәсіптік) тақырыптарға қарай бейімделіп отырды. Арнаулы мақсаттағы тіл мәтіні, ол – үнемі жинақталған мәтін болып табылады және арнайы білім қоры жинақталады, соған қатысты тілдік бірліктер сақталады.

XX ғасырдың екінші жартысында арнаулы мақсаттағы тіл өзінің дамуының жаңа кезеңдерін бастан кешірді. Арнаулы мақсаттағы тілдің мақсаты – халықаралық ғылымдағы позициялар, технология, сауда және мәдениетаралық үдерістегі жаһандық коммуникация үшін ағылшын тілі пайдаланылды, ол бір арнайы мамандық тілі ағылшын тілінің айналасына шоғырланды.

Қоғамдық өмірде интернационалдандыру және ағылшындындыру жиі үдеріс алды. Оның басты себептері: халықаралық алмасулар, халықаралық конференциялар, трансұлттық зерттеулерді кеңейту, халықаралық жобаларды құру, кәсіпорындар мен мекемелердің консорциумы, ғаламдық ғылыми, өндірістік, білім беру үрдістері және басқа да интернет коммуникация түрлері, электрондық пошта, ағылшын тіліндегі хабарлардың артуы, ағылшын тілінде жарияланған журналдардың саны, ағылшын тілінде сөйлемейтін елдердегі тіл және жұмысшылар тілі және т.б. Мұның бәрі арнайы мәдениеттерді оңтайландыру үшін мәдениетаралық коммуникациядағы байланыс қажеттілігіне әкеледі, сондықтан арнаулы мақсат тілін оқып үйрету талап етіледі.

Арнаулы мақсаттағы тіл тұжырымдамасының пайда болуы және дамуының эволюциясы төмендегі үш тұғырнамадан тұрады; тарихи (прагматикалық), лингвистикалық және лингводидактикалық.

Т.Хатчинсон және А.Уотерст арнаулы мақсат тіліне ықпал еткен екі басты тарихи оқиғаны негізге алады: 1) дүниежүзілік соғыстың аяқталуы және 2) мұнай дағдарысы. Басты себептерін атасак: қоғам өміріндегі негізгі тарихи оқиғалар, арнаулы мақсаттағы тіл тұжырымдамасының пайда болуы және дамуына айтарлықтай ықпал етті. 1970-жылдардағы дағдарыс және ғылыми-техникалық дамудың тендессіз өсуі және экономикалық қызмет және оның ішінде негізінен экономикалық қуаттың арқасында ағылшын тілінің қажеттілігі, ағылшын тілінің халықаралық тілге айналуы т.б. [3].

Соғыстан кейінгі дамудың нәтижесінде және дағдарыстан кейінгі жағдайларды зерттеу үшін ағылшын тілін, сонымен қатар арнаулы мамандық тілін қажет етті. Енді ағылшын тілі «өнер үшін өнер» тілі емес, ол яғни ағылшын тілінің тағдыры халықтың қажеттіліктеріне қарай қызмет етуге арналды.

Т.Хатчинсон және А.Уотерстердің пікірі бойынша арнаулы мақсаттағы тілдің дамуына ең үлкен әсер еткен лингвистика саласында екінші себеп басты төңкеріс болды. Бұрыннан қалыптасқан тіл ғылымындағы формальды парадигманы өзгерту үшін мына мәселеге назар аудару қажет болды. Лингвистер енді тілді формальды сипатта оқыту емес, белгілі ситуативті контексте әрі ситуативті коммуникация мақсатында оқытуды басты назарда ұстау керек болды. Т.Хатчинсон және А.Уотерстердің пікірі бойынша үшінші себебі оқыту мақсаты бойынша: бірінші-ден, тілдің өзгеруі байланыс жағдайының өзгеруіне әкелді, екіншіден, мазмұнды өзгерту қажеттілігін түсіну үшін мотивацияға байланысты оқыту және білім алушының жеке талаптарын қанағаттандыру қажеттіліктері айтыла бастады [3].

Қазіргі лингводидактикада арнаулы мақсаттағы тіл теориясы жеке тұлғаға бағыт-

талған деген атқа ие болды.

Жоғарыда айтылғандай арнаулы мақсаттағы тіл дамуы екі бағытта жүргендігін дәлелдейді: лингвистикалық және лингводидактикалық. Бір жағынан ол тілдің жүйелік-құрылымдық қалыптасуын функционалдық тұрғыдан зерттеумен байланысты болса, екіншіден арнаулы мақсаттағы тіл коммуникацияның құралы ретінде оқытудың әдістерімен байланысты болды. Сол себепті бұл ауқымдағы лингвистикалық немесе лингводидактикалық барлық зерттеулер функционалды грамматикаға бағытталған болып саналады. Бұдан біз арнаулы мақсаттағы тілдің лингвистикалық және лингводидактикалық зерттеулердің нысаны ретіндегі үздіксіз байланысын көреміз.

Бұл мақалада арнаулы мақсаттағы тілдің лингвистикалық аспектісі қарастырылады. Жоғарыда көрсетілгендей, лингвистикалық тұрғыдан арнаулы мақсаттағы тіл – мамандардың қалыпты және тиімді байланысын қамтамасыз етуді көздейтін тілдің функционалдық көпқырлылығы. Арнаулы мақсаттағы тіл ағауының өзі функционалдық көпқырлылығымен, арнайы шектелген зерттеу ауқымымен және қарым-қатынас жағдаятымен толыққанды саналады. Соған қарамастан, терминологиялық қателіктер кетпес үшін арнаулы мақсаттағы тіл ұғымын онымен тығыз байланысты «функционалдық стиль», «регистр», «жанр» және әр түрлі авторлар атап жүрген «тілдің функционалдық көпқырлылығы» ұғымдарымен салыстыру аса қажетті болып саналады. «Тіларалық» ұғымын анықтаудың түрлі жолдары бар. Қазіргі шетелдік лингвистикада тіларалық тақырыптық диапазонына сай коммуникацияны жүзеге асыру үшін шектелген лексикалық және грамматикалық құрылымдардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

Барлық коммуникативтік ситуацияларда табиғи тілдің барлық семантикалық және синтаксистік байлығының барлық қоры толық пайдаланылмайды. Сондықтан коммуникацияға қатысушылар лексикалық және грамматикалық шектеулі тіларалықтарын жасайды. Оларға тарихи тіларалықтар, сауда жаргондары, пиджиндер жатады. Оның пайда болуы адамдардың бір-бірімен байланысқа түсу нәтижесінде болды. Олар шет тілін жетік білмесе де, шектеулі бір ортақ тақырыпта қарым-қатынас жасауға тиіс болады, жиі қолданатын сауда тілдерін пайдаланады.

Тіларалық түсінік XX ғасырда «арнаулы мақсаттағы тілді» (мысалы, моряқтар мен заңгерлердің термині) білдіру үшін пайдаланылған. Осы түсіндірменің негізінде шетел тілін үйрену үрдісін жеңілдетуге арналған 1930-жылдарда құрылған «базалық ағылшын» тілінде Ч. Огденде шеті тілін оқытуға арналған еңбегі бар. Онда 850 сөз және синтаксистік ережелердің шектеулі жиынтықтары бар. Бұл тұжырымдамада тіларалықтың кейбір жасандылықтары байқалады. Ережеге сай бұндай тіларалық терминдер шет тілін жоғарғы оқу орындарында, заңгерлер мен металлургтардың үйренуіне қолайлы етіп соған сәйкес үйлестіріп жасалған.

Бұл оқыту жөніндегі пікірталас әр түрлі. Сондықтан, лексика-грамматикалық шектеулері жоқ, коммуникациялық жағдаймен шектелетін, жасанды түрде модельдеуге болатын байланыс құралдарына қатысатын, белгілі бір тақырыптық аймақты сипаттайтын тілдің коммуникация үдерісін инвестициялаудың мақсаттары мен шет тілін белгілі бір мақсаттарға үйрететін «арнаулы мақсаттағы тіл» тіл табиғатының бір бөлігі ретінде қарастырылады. Тіл – байланыс құралы, әрі білімді объективтендіру тәсілдерінің бірі. Ал, білім – адам ақыл-ойын қозғайтын, тәжірибе арқылы нәтиже беретін іс-қимылдың жауабы.

Арнаулы мақсаттағы тіл – арнайы дайындығы бар (қолөнер, кәсіп, пән, ғылым) белгілі бір саладағы мамандық аясында шектелетін тіл түрі. Сонымен қатар, ол

арқылы мамандарды абстракция мен мамандандырудың төменгі деңгейлі қосымшасын түсіндіруге арналған қосымша құралдар болады. Мысалы, оқулық, білім құралдары, оқу-әдістемелік құралдар. Сонымен қатар, арнайы білім кейбір аксиома мен шындықтар арқылы біртұтас білімге (энергияның сақталу заңы, тартылыс заңы, саннан сапаға өту т.б) кіруі мүмкін. Сондықтан тіларалық тұжырымдаманы «арнаулы мақсаттағы тіл» деп түсінуге болады.

«Арнаулы мақсаттағы тіл» өз кезегінде кәсіби мамандардың бір-бірімен байланысын жақсарту үшін ұсынылады, сол кезде тіларалық тұжырымдаманы іске қосады, берілген тақырыптық салада білімін және білім беру мақсаттары үшін арнайы білімді абстракцияның төменгі деңгейінде әрі түпкілікті мақсаттарға арналған тілді осы пән бойынша біртұтас білімді сипаттайды.

«Арнаулы мақсаттағы тіл» және функционалды стиль қазіргі заманғы лингвистиканың бір түрі немесе басқа әлеуметтік маңызды салада адамдар сөйлейтін және осы саладағы әңгіме қарым-қатынастың ерекшеліктеріне байланысты әдеби тіл ретінде түсіндіріледі. Функционалды стильдің пайда болуы және адам қызметіндегі әр түрлі салалардағы қарым-қатынас жағдайларының ерекшеліктеріне байланысты әрі әр стильдің ерекшелігі осы саладағы тіл функциясының ерекшеліктерінен туындайды. Тілдің функционалдық стилі қоғамдық маңызы бар сөйлеу тәжірибесінің әлеуметтік маңызды саласымен тікелей байланыстырылады, басқаша айтқанда, байланыс және қызмет саласы болып табылады. Функционалды стильдің тілмен орындалатын функцияларының айырмашылығымен байланысты. Функционалды стилдің негізі былайша бөлінеді: 1) түрі (аясы), 2) индивид қызметі (қарым-қатынас) оның әлеуметтік сөйлеу қарым-қатынасының сыртқы әлеммен байланысы, яғни әлеуметтік өзара әрекеттесу процесінде тұлғаның қарым-қатынас функциясын анықтайды.

Осыған сәйкес стильдерді былайша бөлуге болады: өндіріс (оның функциясы – материалдық тауарлар өндірісін ұйымдастыру); техникалық (оның функциясы белгілі бір мақсатта тілді жетілдіру мен еңбектің тиімділігінің тілдік аспектісі); тұрмыстық (оның функциясы отбасыларды, олардың тұрмыстық және басқа да күнделікті тіршілігін қолдау); көркемдік (әдебиет және кино функциясы тыңдаушы немесе оқырманның ерік-жігеріне, санасына, сезіміне әсер ету); публицистикалық (газеттер, журналдар, радио, телевидение, ғаламтор) осы функциялар тек әлеуметтік маңызды ақпаратты ұйымдастыру және тарату ғана емес, сонымен қатар тыңдаушы немесе оқырманның ерік-жігеріне, сезіміне әсер етуі болып табылады. Соның ішінде әлеуметтік тәрбие, діни, оның функциясы Құдайға сенуді қалыптастыру және қолдау, жаратылыстың ерекше күштеріне сену, анықталған моральдық құндылықтарды беру, ғылыми, оның функциясы теориялық жүйемен шындықты объективті білу туралы ақпаратты беру, нормативтік (құқықтық), оның қызметі қолданыстағы құқықтық жүйе, әкімшілік істер бойынша қоғамдық тәртіпті сақтау, әкімшілік істер, оның функциясы адамдар тобын, кәсіпорынды, мемлекетті тиімді басқаруды ұйымдастыру болып табылады.

Бұл ұсынылған функционалдық стильдердің жіктемесінің негізі олардың мақсатының функциясы болып табылады.

Әлеуметтік және өндірістік қарым-қатынастардың өзгеруі олардың сөйлеу қарым-қатынастарының өзгеруіне әкеліп соғады: функционалды стилдер әртүрлілігі көбеюде. Әр түрлі стильдер өзара әрекеттесіп жаңа функционалды стильдер жіктелісіне әкеледі. Мысалы, көркем және ғылыми – ғылыми фантастикаға, ғылы-

ми және публицистикалық – ғылыми-танымалдылыққа, көркем жанр – түрлі көркем сериалдарға, реалити шоу, діни және публицистикалық телебағдарламалар және көркем фантазия т.б. толықтырылады. Функционалдық стильдердің ашық және жаңа түрлері пайда болып, олар түрленіп отырады. Функционалдық стильдердің орталық өзегі мен шеткері аймақтары (перифериясы құрылғылары) бар ашық жүйелер пайда болады. Функционалдық стильдердің негізгі орталық өзегі сол стильге тән тілдік амалдар өз функциясын атқарады, ал шеткі аймақтарында тілдік емес шектеулі стилистикалық тәсілдер қолданылады. Керісінше, «Арнаулы мақсаттағы тіл» функционалдық стилідегі тақырыптық өріспен шектелмейді және бұл саладағы мамандармен және маман еместермен де хабар алмасуға арналған. «Арнаулы мақсаттағы тіл» және функционалды стильдің тұжырымдамасы ортақ болып табылады, сонда-ақ коммуникативтік функциясы да бірдей.

Регистр термині А.К.Халлидейдің есімімен байланысты. Бұл термин социологияда, стилистикада, қолданбалы лингвистикада «сөйлеу тәсілі» және тілдегі функцияның вариация процестерін анықтау үшін кеңінен пайдаланылады. Регистр әртүрлі ситуациядағы тілдің функционалды түрлілігін көрсетеді [4].

Бұл термин құрылымдық-функционалды лингвистиканың дамуына байланысты түрлі өзгеріске ұшырады. Регистрдің алғашқы мәні – түрлі типтік лексикалық-грамматикалық бірліктерден тұратын мәтіннің типтік моделі. Ереже ретінде регистр әр түрлі контексте тілдің функционалды түрін білдіреді.

Регистр әрдайым ықтималдық болып табылатын және сандық жағдайлы параметрлері болмаған кезде айқын емес тұжырымдама екенін атап өткен жөн. Жүйелік функцияның лингвистиканы дамытумен қатар тізілім тұжырымдамасы елеулі өзгерістерге ұшырайды. Регистр мәтін және әлеуметтік контексті жағдайдың түрі арасында делдал ретінде әрекет етеді. Әрбір жағдай (ситуация типі) әлеуетті құндылықтарды өзектендіруге қатысты үш өлшеммен сипатталады:

- өріс – әлеуметтік қызмет саласы, пәндік сала;
- байланысқа қатысушылардың әлеуметтік рөлі;
- тілдің қалыпты рөлі (жзбаша, ауызша арна, жанр, әдеби және әдеби емес).

Жағдайдың үш өлшеміне қызмет ететін тіл функциясы:

- тәжірибенің тұжырымдамалық көрінісі;
- әлеуметтік қатынастарды және тұлға аралық қолдау;
- мәтіндік маңызды мәтін құру.

Әрбір функция жағдайдың осы түріндегі әлеуетті мәндерді түсіндіреді. Осы жағдайдағы әлеуетті құндылықтардың әрқайсысынан айтушы тек кейбіреулерін түсінеді. Осындай жағдайға байланысты шарттардың жиынтығы – бұл үзіліссіз қосылуды, мәтін мен оның әлеуметтік-семиотикалық орта арасындағы үзіліссіздікті орнатуға мүмкіндік беретін тұжырымдамасы. Арнайы мәтінде грамматикалық және лексикалық бірліктерді мұқият таңдауды талдай отырып, біз оның түзілімін анықтай аламыз және әлеуметтік жағдайды қалпына келтіруге болады.

Регистр – бұл функционалды тіл, семантикалық тұжырымдама, өрістің белгілі бір жағдайлық жиындарына тән, мағынаны конфигурациялауды білдіретін тұжырымдама. Регистр тұжырымдамасы кейде «арнаулы мақсаттағы тіл» тұжырымдамасымен тікелей қатысты болып келеді. Алайда, осы тұжырымдамалар арасында түбегейлі айырмашылық бар екендігін атап өту керек. Тұжырымдамалық тіркелім «арнаулы мақсаттағы тілге» қарағанда әлдеқайда кең. «Арнаулы мақсаттағы тіл» тілден айырмашылығы тіркесім сөйлеу актісінің контекстік мән-

мәтініне байланысты рөлдерге ауыса алу үшін адамның тілді қолдануына тікелей байланысты. Регистрдің жіктелімі – іскерлік, құқықтық, ғылыми және техникалық ағылшын тілінің тілдік құрылымдарының гетерогенді жиынтығы.

Регистр – дискурс деңгейінде тіл сипаттамасының бірлігі болып табылатын көпөлшемді тұжырымдама. Сөйлеу деңгейінде тілді сипаттайтын көпөлшемді тіркесім үшөлшемді жүйедегі дискурстарды сипаттау үшін пайдаланылады. Ол өз кезегінде өлшем өрісіндегі қосалқы тіл және функционалдық стиль сияқты сандарды қамтиды, жанр және коммуникациялық сияқты өлшемдер режимінде танылады. Сонымен қатар, қосалқы тілдердің мағынасы санаттарға функциялық немесе риторикалық стильдерге жатқызылады, байланыс арнасы мен жанрды құрылымдық тұжырымдама ретінде қарастырады, ресми санаттағы тізілім функционалдық стильдің және жанрдың ішкі нышанына сәйкес келетін тілдің ерекше мақсаттарына арналған тілмен көпөлшемді бірлікке ұқсас.

Сонымен қатар, жанрлар мен регистрлерден айырмашылығы тек мәтіндерде ғана жүзеге асуы мүмкін, себебі олар мәтіннің басталуын, жалғасуы мен аяқталуын білдіреді. Жанрды талдауда заманауи көзқарас керек, бір жанрға ұқсас ресми және семантикалық түрде қайталанатын оқудың маңыздылығын мойындай отырып, осы сипаттамалар әлеуметтік іс-әрекеттегі басқа терең ұқсастықты білдіретін құрал ретінде, үстірт құрылым ретінде де қарастырылады.

Қорыта келгенде арнаулы мақсаттағы тіл саласы лингвистикадығы жаңа бағыт болып табылады. Бұл саланың өзінің даму тарихы, пайда болу алғы шарттары, ғылыми-теориялық негізі бар. Бұл сала жанр түрлері, функционалды стиль, компьютерлік лингвистика, сөйлеу коммуникациясы сияқты ғылым салаларымен тығыз байланыста оқытылады. Бұл лингвистика саласының арнаулы лексика-грамматикалық бірліктері, коммуникативтік белгілі өлшемдері, арнаулы мамандық терминдері бар, сондықтан бұл саланы зерттеудің өзектілігі әлеумет тарапынан сұраныс тудырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). –Л.,1981. – С.245

[2] Лингвистический энциклопедический словарь / Под.ред. В.Н.Ярцевой. – М.,1990. – С.567.

[3] Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

[4] Halliday M. A. K. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978. P. 145.

МРНТИ 16.21.43

Г.С.Лепесбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты.

Алматы қаласы, Қазақстан

БҰЙРЫҚТЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МОДАЛЬДІЛІГІ КОММУНИКАТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ

Аннотация. Мақалада бұйрық мәнді сөйлемдер эмоционалдык реакцияны білдіретін сөйлемдер түрінде де жұмсалыуына талдау жасалады. Бұл сөйлемдерге мо- дальділіктің қатысуы біркелкі болмайтыны, модальділік эксплицитті түрде де, имплицитті түрде де жұмсалыуына мысалдар келтіріледі.

Тірек сөздер: бұйрық модальділігі, грамматикалық формалар, бұйыру модальділігінің семантикалық-функционалдык ерекшеліктері, бұйрық мәнінің білдірілу жолдары.

Г.С. Лепесбай

магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Гылым ордасы»,
Алматы, Казахстан

МОДАЛЬНОСТЬ ПОВЕЛИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В КОММУНИКАТИВНО - ПРАГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация. В статье анализируется использование повелительных предложений в форме предложений, выражающих эмоциональную реакцию. Этих предложениях есть примеры того, что наличие модальности неоднородно, что модальность используется как эксплицитно, так и имплицитно.

Ключевые слова: повелительная модальность, грамматические формы, семантико-функциональные особенности повелительной модальности, пути выражения смысла приказа.

G.S. Lepesbay

22nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

MODALITY OF COMMAND SENTENCES IN COMMUNICATIVE- PRAGMATIC ASPECT

Annotation. The article analyzes the use of command sentences in the form of sentences that express an emotional reaction. In these sentences there are examples that the modality of the modality is heterogeneous, that the modality is used as explicitly, so and implicitly.

Keywords: imperative modality, grammatical forms, semantic and functional features of imperative modality, ways of expressing the meaning of the order

Бұйрықты сөйлемдер арқылы әр түрлі модальді реңктерді жеткізуге болатынын «Тіл тағылымы» еңбегінде А.Байтұрсынов көрсеткен. Автор бұйрықты сөйлем-

дердің семантикалық топтарын жіктеуде нақты модальді реңктер деп айқындамаса да, осы мәселенің бір ұшын сипаттайды. Еңбекте қазіргі қолданыстағы бұйрықты сөйлемдерді «тілекті сөйлемдер» деп атай отырып, мынадай түсінік береді: «Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) бұйрық түрде; 2) өтініш түрде; 3) ақыл түрде; 4) жай тілек түрде» (1, 298-299). Біздің ойымызша, бұл тұлғалар – бұйрықты сөйлемдер арқылы берілген көп қырлы модальді реңктер.

Контекстен тыс қолданылған бұйрықты сөйлемдерге назар аударсақ, субъектінің бұйыра айту, екінші бір субъектіні іске қосу қызметі көзге түседі. Ал контексте, семантикалық шеңбер аясында талдасақ, бұйрықты сөйлемдердің әр түрлі модальді реңкті жеткізуге тірек болатынын, қызметінің көп қырлылығын байқаймыз. Бір ескеретіні – бұл сөйлемдерге де қажеттісі контекст.

Нақты мысалдарға сүйенсек, төмендегі сөйлемді тек шартты түрде бұйрықты сөйлем деп қабылдаймыз. Ал басқа сөйлемдермен шектестіре, мағыналық байланыста қарасақ, «сенімді» көзқарасты суреттеген модальді сөйлем көрсеткіші деп бағалауға негіз бар. Мысалы: Көк дәптердің жайы осы, апа. Мен байқамаған жайлар, танымайтын кісі аттары болса, өзіннен сұрап аламын ғой. Сен бәрін де білесің, ұмытқан жоқсың. Ол жылдары үш баланы бірін арқаға салып, бірін ауызға тістеп өсірген адам қайдан ұмытсын (С.Бердіқұлов). Контекстегі модальді реңк «Сен бәрін де білесің, ұмытқан жоқсың» сөйлемдері арқылы ашылса, осы сөйлемге ілесе айтылған «Ол жылдары үш баланы бірін арқаға салып, бірін ауызға тістеп өсірген адам қайдан ұмытсын» сөйлемі алдыңғы сөйлемдегі модальді реңкті бекіту, үстемелеу, күшейту қызметін атқарған. Мұнда, әсіресе, «қайдан ұмытсын» болымды реңкті күшейтетін құрылымдарды даралай айту қажет. Сол арқылы субъектінің сенімі дараланады.

Төмендегі мысалда бұйрық мәндегі формалар бұйыру, талап ету модальді реңктерін айқындауға тірек болған. Мысалы: Арамың сол – Бөжей маған қақпан құрғанын қойсын! Біреудің сыртын бетке ұстап жүріп, маған оқ атқанын қойсын! Енді осыдан қоймайтын болса, ағаш оғын аямасың, тегіс атсын! Бірақ қашан айттың демесін! (М.Әуезов). Бұл контексте бұйрықты сөйлемдердің үстемелене қолданылуы модальді реңкті тереңдетіп, бұйыру, талап етудің салмағын, субъекті аралық наразылықтың астарлы бояуын күшейтеді. Мұндай қолданыстарды жандандыру интонация бірліктерінің қызметімен ұштасады. Мағыналық байланыстағы бұйрықты сөйлемдердің қызметі дербестенген сайын бір тұлғамен жасалса да, іштей салыстыра қарасақ, айтылу ырғағы, атқаратын функциясы бір-бірінен дараланады. Мысалы, келтірілген үзіндіде бұйрықты сөйлемдер арасындағы кідіріс азайып, ерекше жылдамдықпен және фразалық екіпін бәсеңдеп, барлық күш басқы позициядағы сөйлем мүшелеріне түсіріле айтылады. Интонация компоненттерінің активтендіруі арқылы бұйрықты сөйлемдердің қолданыстағы мақсаты дәл айқындалып, субъекті көзқарасын өз нақышымен жеткізуге мүмкіндік туады. Ойымызды бұйрықты сөйлемдердің интонациясына талдау жасаған М.Базарбаева пікірімен бекітуге болады: «Бұйрықты сөйлемді интонациялық айырмашылықтарына қарай екіге бөлуге болады. Олардың біріншісі – орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын қатал бұйрық болса, екіншісі – тілек, қалау не сыпайы түрде айтылған бұйрық. ...Қатал бұйрықты сөйлемнің интонациялық ерекшелігіне оның көбінесе жоғары тонмен басталып, соңына қарай бәсеңдеуін, ал сыпайы түрде айтылған бұйрықты сөйлемнің ерекшелігіне біркелкі, орташа тоналды деңгейде айтылуын жатқызуға болады»[2, 65-66].

Ал келесі үзіндідегі бұйрықты сөйлемдердің айтылу сазы да, модальділікке қатысы да өзгеше. Мұнда бұйрықты сөйлемдерді қолдану арқылы субъекті аралық құптау реңкі көрініс берген. Мысалы: ... Кәрі шеше күле отырып, баласының талайы қайтпасын дегендей қып:

– Үшкірсе, кейде ашылып қалады. Үшкірген жағады, – деді.

– Үшкірсе, мына балаң молда болып келді ғой. Үшкірт, балаңа, – деп Айғыз күлді.

– Үшкірсін, баласы үшкіріп берсін.

– Сорлы кәрінің көңіліне ол да болса демеу ғой, – деп үйдегі үлкендер, әсіресе, жеңгелер Абайдан шын бірдемені дәметкендей (М.Әуезов). Алдыңғы контекстегі бұйрықты сөйлемдерден бұлардың сапалық айырмашылығы бар. Алдыңғы сөйлемдер бұйыра айтқан наразылықты бекітсе, бұл сөйлемдер өзара құптау реңктерін ажыратқан. Соңғы контекстегі бұйрықты құрылымдардың астарлы реңкінде, интонациялық құрылымында елеулі өзгешеліктер байқалады. Атап айтсақ, дауыс тонының бәсеңдеуі, сөйлем аралық кідірістің ұзақтығы модальді реңкті даралай түседі. Мұндай айырмашылықтар көп жағдайда грамматикалық категориялардың жұмсалыу мақсатын контекст мазмұны бекітетінін тағы бір дәлелдейді.

Төмендегі мысалда да -сын, -сін бұйрықты құрылымдар контекстік семантика негізінде сипаттауды қажет етеді. Мұнда көрсетілген сөйлемдер құптау реңкін даралаған. Бұл ерекшелікті тұтас контекст мазмұнынан айқындаймыз.

Мысалы: Қазіргі бар жиын Абайдың мейлінше жақсы ойлаған қамдарына сенген сияқты. Осы Бөжейдің нағашыларын күтіп алу, өзге қонақтан өзгерек ретті тілейді. «Тапсырғанда соларға тапсырса қайтеді?» деген сөздер шыға бастағанда Абай: – Ендеше, Байдаш аға, байлау сол болсын. Бөжікеңнің нағашысын біздің күтуіміз жол екен. Бізге беріңдер! – деді. Жиын іркілген жоқ. – Кеше Құнанбай, Бөжейдің араздығын, жаманатын есітіп келген нағашы жұрт енді артын күткенді көрсе, көрсін. Лайығы сол екен, - дескен. Мұндағы «көрсін» етістігін алдыңғы сөйлемдердің құрамдас бөлігі, мағыналық жалғасы деп бағаласақ, «құптау» реңкін түрлендіргеніне көз жеткіземіз. Төмендегі мысал да осы сипатта.

– Айтсын, айтсын. Шұбар барды айтты, кесікті Абай ағам айтсын! Тұрдық, болдық сонымен! – деп Ысқақ та тез көне кетті (М.Әуезов).

Құптау реңкін бекіту қызметін II жақтағы бұйрық рай формалары да атқарады. Төмендегі үзіндіде бұйрық райлы етістіктер алдыңғы сөйлемдердің мазмұнымен іліктесе қолданылып, контекстің модальділігін ажыратқан. Мысалы: Қадырбай өзі де келгеннен бергі сары қымыздан, дастархан мен ыдыс-аяқтан, шай үстіндегі тәтті дәмдінің молдығынан әр жайды топшылап отырған. Әсіресе, түрілген жас қазының қатарында жүрген үйіткен қойдың етінен мынау үйдің сыйын өзге үйлердің сыйынан басқаша деп бағалаған. Ас атаулының бәрінде болатын жалпы құрғақ сыйдан бөлек жатыр. Енді осы сыйды басқарып жүрген Құнанбайдың бір жас баласы деген соң, Қадырбай сол бала өз қастарына келгенде ілтифат жасады. Абайға: – Бері кел! Отыр, балам, – деп шақырып ап, өз қолынан қымыз ұсынды (М.Әуезов). Модальді реңкті активтендірген «Бері кел! Отыр, балам» бұйрықты сөйлемінің астарында субъекті аралық бағалау, бірін-бірі құптау реңктері орын алған. Бұйрықты сөйлемдердің бұл мақсатта жұмсалыуы жалпы семантика және интонация компоненттері қызметінен белгілі болады.

Субъектінің түрлі көзқарасын жіктеуде бұйрықты сөйлемдердің мағынасын бір контексті тірек етіп талдау қажет. Сонда ғана бұйрықты сөйлемдердің жұмсалыу мақсаты толық сипатталады. Мысалы: «Бар қимылды істеуін істедің. Бірақ енді

сақ бол!» – деген бұйрықты сөйлемді контекстен оқшаулап қолдансақ, қорқыту, бұйыру мағынасында қабылдар едік. Ал контексте көрсетілген сөйлем күдіктену реңкін ашуға бағытталған. Оны контекстің мазмұны, модальді реңктің бекітілген. кезеңдерімен салыстыра қорытамыз. ... Ұзын-ұзын ақ сойылдар кезек-кезек қағысып, сарт-сарт тиіседі... Қараңғыда тосқауылда тұрып шабуыл жасаған Қараша болатын. Оған Байдалы күндіз бұйрық беріп: – Бар қимылды істеуін істедің. Бірақ енді сақ бол, – деген. Қараша содан кешкі ымыртқа дейін тау басында, ат үстінде жүрген. Кешкі алақөлеңкеде Үркімбаи аулына қарай суыт кетіп бара жатқан қалың шоғырды ол мезгілімен-ақ көріп еді. Тегін емес екенін де білген... Мұндағы «Бірақ енді сақ бол» бұйрықты сөйлемін қолдана отырып, субъекті екінші жақтан қарсылық боларын сезіп, ішкі күдігін жеткізген. Және модальді реңк сол күдіктің расталуымен бекітілген. С.С.Ваулина «Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв)» деген еңбегінде модальді категориясын жасайтын амалдардың дамуын сөз ете отырып, рай категориясы арқылы жасалғанда, үнемі контекстік салыстыру қажет деп түйіндейді. Автор бұл амалдардың қызметі семантикалық жақтан өсетіндігін орынды ескереді [3, 35].

Субъектінің наразылығын сипаттауда да, бұйрық рай жұрнақтарын жұмсаймыз. Бұйрықты сөйлемдер арқылы екі субъектінің қарама-қарсы көзқарасын, наразылығын жеткізуге мүмкіндік болған. Талданған бұйрықты сөйлемдердің мұндай көп функциялы қызметі үнемі контекстен анықтауды, салыстыруды қажет етеді. Жүгініп отырған Байкөкше көтеріле беріп, қуана жадырағандай болып, қабағын керіп жіберіп, лезде іле жөнелді: Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,

Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

– Міні, ел сөзі! – деп Тәкежанға қарап, сақылдап күліп жіберді.

– Өй, тіліңе шоқ түссін, заржақ неме! – деді (М.Әуезов).

Контекстегі бұйрықты сөйлемдердің модальді реңкі үнемі контекстік семантика ерекшелігіне сәйкес құбылып отырады. Тіпті бұйрық берудің өзінде астарлы модальді реңк болады. Мысалы, бұйрық райдың III жақ жұрнақтарынан жасалған төмендегі үзінділердің модальді реңкі тең емес. Бірінде Тәкежанға айтқан наразылық, екіншісінде Дәркембай сияқты кедейлерді паналатқан Абай бұйрығы, ішкі құптауы сипатталған. Мысалы: Абай Ерболдан Тәкежанға сәлем айтты: Қумасын! Қазынасын жемейді! Мынаның аз ғана малына жайылыс берсін және Жұмағұлды тыйсын! – деді (М.Әуезов).

...Абай бір жұмысты жайғады да, енді Дәркембайды қасына шақырды.

– Дәркембай сенің екі жолдасың осы қойдың қасында болсын. Айрылмайды.

Ал өзің дереу мынау атқа, мынау жер қорығыш Тәкежанның атына мін де, қазір шапқылап отырып осы маңдағы өзіндей ауылдарға хабар айт. Мен жіберді де! Шыңғысқа жете алмай, осы жақын маңда қойлары аштан бұралып, қырылып жатқан ауылдар тегіс жүруге жарайтын қойларын алып, азаматтарын сайлап, дәл осы үш қорыққа, Құнанбай қорығына айдап келсін! (М.Әуезов). Екі контексте де бұйрықты сөйлемдер бұйыру қызметін атқарған. Бірақ бірінші мысалда бұйырудың астарынан наразылық, қарсылық сезілсе, екіншісінде бұйырудың астарында субъекті аралық сенім, қолдау, құптау модальді реңктері ашылады.

Төмендегі бұйрық райлы етістіктер семантикалық жақтан субъектінің тілегін, өтінішін жеткізген. ...Қас емес, дос едім, достың түбін сүйек айырсын! Құнанбай кәрілікте, дүниеден аттанар шағымдағы бір тілегімді берсін менің. Артымыз дос болды деп, туыс болды деп аттанайын бұл сапардан. Не менен қыз алсын, не маған қыз берсін! – депті (М.Әуезов).

Л.Дүйсембекова «Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы» атты зерттеуінде бұйрық райлы формалардың осындай жан-жақты қызметі мен семантикасына назар аударып: «Коммуникативті актінің ішкі ерекшеліктерін білмейінше, бұйрық рай категориясының парадигмасын жасау, оның қолданыстағы ерекшеліктерін толық ашу мүмкін емес», – деп орынды сипаттайды [4,47].

Тіл білімінің басқа салалары секілді синтаксис те көптен бері зерттеліп келеді. Бұл сала бойынша жетістіктеріміз де аз емес. Мәселен қазақ тіл білімі синтаксистің зерттелуіне жіне оның ғылыми ретінде қалыптасуына үлес қосқан ғалымдар ретінде А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Ә.Хасенов, Р.Әмір, М.Серғалиев, Ә.Аблақов, Т.Сайрамбаев т.б. атауға болады.

Қазақ тілі грамматикасы, оның ішінде синтаксис саласы Қазан революциясынан бұрын да зерттелген болатын. Алайда бұл кездегі зерттеулер ғылыми дәрежеге көтеріле алған жоқ. Нақты зерттеудің басталуы, яғни кешенді зерттеу Қазан революциясынан кейінгі уақытта ғана қолға алынды. Түркологиялық ілімнің дамуы және ұлттық кадрларымыздың шыға бастау мұны жеделдете түсті.

Бұйрықты сөйлем туралы еңбектерді қарастыра келе байқағанымыз – қазақ тіл білімінде бұл сөйлем жөніндегі зерттеулер жоқ екендігіне және әлі де толық қарастырылмаған. Қазақ тіліндегі бұйрықты сөйлем жайындағы ең алғаш мағлұматты А.Байтұрсыновтың еңбегінен кездестіреміз. Ол, негізінен алғанда, бұл сөйлемге анықтама берумен шектелген. Одан кейінгі басқа зерттеулерде оның жасалу жолдары мен интонациясы ғана сөз етіледі. сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай сұраулы, лепті, тілекті жай сөйлемдер деп бөледі. Байтұрсынов бұйрықты сөйлемдерді тілекті сөйлемдер деп қарастырған.

1961-1966 жылғы «Қазіргі қазақ тілсинтаксистеріне» бұйрықты сөйлемді профессор М.Балақаев енгізді. Бұйрын сөйлемдер айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдер болып үшке бөлініп, бұйрықты сөйлем лепті сөйлемнің құрамында қарастырылып келді.

Бұйрық сөйлем лепті сөйлем құрамында үш-ақ түрі қамтылып келді. Мысалы: «Қазіргі қазақ тілінде» (1954) бұйыру, ұран, үндей, өсиет, қорқыту сияқты түрлері ғана берілген.

Ғ.Әбухановтың еңбектерінде де бұйрықты сөйлемдерді жеке дара бөліп қарастырмай, лепті сөйлемге енгізеді.

Қазақ тілі мамандарының көпшілігі лепті сөйлемді мақсат мәнді бір сөйлем типі ретінде таниды. Соның өзінде оны біраз авторлар (С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, А.Әбілқаев, И.Ұйықбаев, Ә.Хасенов) лепті сөйлемнен ажыратпай қарастырады. Ал, М.Балақаев, Т.Қордабаевтың «Қазіргі қазақ тілінде» бұйрықты сөйлемнің тілек, өтініш, сес көрсету, қорқыту, талап, сыпайы бұйыру, т.б. мағыналық түрлерін ажыратып, олардың жасалу жолдарын айқындады.

Бұйрықты сөйлем өріс-талапты білдіреді. Оның өзі көп ретте айтушы эмоциясына ұласып беріледі. Сонымен бірге, бұйрықты сөйлемнің де, кейбір арнаулы лепті сөйлемдердің де негізгі қалыптасу тәсіл-тұлғасы бұйрық райлы етістік болады. Бұдан бұйрықты сөйлем мен жалпы лепті сөйлем тепе-тең деген түсінік тумауға тиіс. Өйткені бұйрықты сөйлем өріс-талапты білдіру үшін айтылады. Ол мағынасы мен құрылымы жағынан да біркелкі емес, соған сәйкес, әрқашан бір дәрежеде эмоциалы болып келе бермейді деп қарастырып келген Р.Әміровтің «Жай сөйлем синтаксисі» деген кітабында да тұжырымдалған. Бұйрықты сөйлемдер туралы қазіргі азды-көпті зерттеулерге қарасақ, қызық жайды байқауға болады.

Зерттеушілердің бірі бұйрықты сөйлемнің айтылу мақсатына қарай және сөйлем түрі екенін және оның атының басталуын профессор М.Балақаевтың есімімен байланыстарды, екінші бір зерттеуші әдістемеге қатысты кітабында бұйрықты сөйлемнің 70 жылдардан бері ғана орын алып келе жатқандығын ескертеді. Екеуі де шындық. Демек, қазақ білімінде профессор М.Балақаевтың 1959 жылы орыс тілінде жазылған кітабында қазіргі ұрпақ өкілдеріне бұйрықты сөйлем деген терминді ұсынып, оның сұраулы, хабарлы және лепті сөйлемдерден айырмашылығын ашық көрсетті. Содан кейін мектеп шәкірттерінің де тиісті оқулықтары арқылы сөйлемнің бұл түрімен таныса бастағаны рас.

Талданған тілдік деректерге сүйене отырып, бұйрық рай жұрнақтары арқылы жасалған бұйрықты сөйлемдердің қызметі, модальділікке қатысты көп қырлы қызметі болатынын аңғардық. Және бұл сөйлемдердің жан-жақты қолданысы тек контексте анықталады деп қорытуға негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1993. - 301 б.
- [2] Базарбаева М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. Алматы: Комплекс, 2002. – 202 б.
- [3] Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв). Автореферат. Ленинград, 1991. – С.38.
- [4] Дүйсенбекова Л. Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы. Алматы: Айкос, 1999. – 111 б.

МРНТИ 16.21.51

А.Д. Кегенбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты,
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒАШҚЫ ҮЛГІЛЕРІ

Аннотация: Қазақ тіліндегі сөздерді таптастырудың алғашқы үлгілерінің бірі ретінде Ы.Алтынсариннің, П.М.Мелиоранский, М.А.Терентьев сынды ғалымдардың еңбектері алынды. Аталған ғалымдардың қазақ тіліндегі сөздерді таптастыруда ұстанған ұстанымдары талданып көрсетілді. Сондай-ақ, ғалымдар еңбектерінің сөздерді таптастырудағы алғашқы үлгілер ретіндегі қазақ тілі біліміне қосқан үлесі айтылды.

Мақалада қазақ тіл біліміндегі сөз таптастырудың алғашқы үлгілері жайлы сөз қозғалады. Қазақ тіліндегі сөздерді таптастырған ең алғашқы ғалымдардың бірі ретінде ағартушы-педагог Ы.Алтынсариннің еңбегі алынып, сөздерді таптастырудағы ұстанымдары айқындалады.

Тірек сөздер: сөз таптары, сөздерді таптастыру, семантикалық ұстаным, синтаксистік ұстаным.

А.Д. Кегенбекова

магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Гылым ордасы», Алматы, Казахстан

ПЕРВЫЕ ОБРАЗЦЫ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Одним из первых примеров классификация слов на казахском языке стали работы таких ученых, как Ы. Алтынсарин, П.М. Мелиоранский, И.О. Терентьев. Были проанализированы позиции этих ученых в унификации слов на казахском языке. Также был отмечен вклад работ ученых в языкознание казахского языка как первых примеров классификации слов.

В статье говорится о первых образцах классификации слов в казахском языкознании. Рассматривается труд просветителя-педагога Ы. Алтынсарина как первого учёного, классифицировавшего слова в казахском языке. В статье также определяются основные принципы при его классификации слов.

Ключевые слова: части речи, классификация слов, семантический принцип, синтаксический принцип

A.D. Kegenbekova

2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

FIRST EXAMPLES OF THE CLASSIFICATION OF WORDS IN KAZAKH LINGUISTICS

Annotation. One of the first examples of the classification of words in the Kazakh language was the work of such scientists as Y. Altynsarin, P.M. Melioransky, I.O. Terentyev. The positions of these scientists in the unification of words in the Kazakh language were analyzed. The contribution of scientists' works to the linguistics of the Kazakh language was also noted as the first examples of word classification.

The given article concentrates on the first patterns of word classification in Kazakh linguistics. also the article discusses the work of an educator-teacher Y. Altynsarin as the first scientist, classified words in the Kazakh language. The article also defines the basic principles of word classification proposed by the scientist.

Key words: parts of speech, word classification, semantic principle, syntactic principle

Көрнекті ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин қазақ балаларының қатарынан қалмай білімді ұрпақ болып тәрбиеленуі жолында мол еңбек сіңірді. Осы жолда қазақ балалары үшін орыс тілін үйренудің жолы, құралы ретіндегі алғашқы оқулықты жаз-

ып қалдырды. Ы. Алтынсарин қандай еңбек жазбасын, барлығы қазақ балаларының қатардан қалмай, сауатты болуы үшін арналды. Оның жазған еңбектерінен оқытудың ұтымды әдістерін ғана емес, көптеген құнды дүниелер табуға болады.

Ыбырай Алтынсарин қазақ даласында тұңғыш мектеп ашушы ғана емес, қазақ балаларына арнап тұңғыш оқулық жазушы. Оның педагогикалық ұстанымдарына 170 жылдам астам уақыт болса да, осы күнде де өзектілігін жоғалтпаған. Көрнекті ағартушының орыс тілін оқыту әдістемелерін басқа тілдерді үйренуде де қолдануға әбден болады. Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы Орынборда «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты еңбегі жарияланды. Бұл оқулықты жазуда орыс тілінің графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиін қолданған. Осы оқулықты Ыбырай Алтынсариннің жазып шығудағы мақсаты орыс тілін мүлдем білмейтін қазақ балалары үшін қазақ сөздерінің орыс тіліндегі баламасын ұсынып әрі екі тілдің грамматикалық ерекшеліктерін көрсетіп, орыс тілін меңгеруді жеңілдету болып табылады. Өйткені, тәжірибелі ұстаз орыс тілін мүлдем білмейтін оқушыға орыс тіліндегі оқу құралдарды бірден оқып кету мүмкін еместігін, алдымен кейбір орысша сөздердің мағынасын, аудармасын білуі керек екендігін айтады әрі бұл оқу құралының орыс тілінің грамматикасын түсіндіретін толық құрал емес, бастауыш құралы екенін ескертеді. Бұл пікірін оның осы оқу құралына жазған алғы сөзінен көреміз: «Бірде-бір орыс сөзін білмейтін қазақ балалары орыс мектептеріне оқуға түскен кезде орыс тілін оқытып-үйретуді неден және қалай бастау керектігіне оқытушылар әдетте қиналады. Өзінің ана тілін білетін орыс балаларына арналған жетекші құралдар осы тілді білмейтіндер үшін әлбетте жарамайды; соның салдарынан және ешқандай да қолайлы жетекші құралдардың қолда болмауынан ұстаздар не мектепке жанадан түсетін шәкірттер үшін қолжазба сөздіктер құрас-тырады, не оларға түсініксіз болып көрінетін ұғымдарды сұрай отырып, орысша кітаптарды оқуға мәжбүр етеді» [1, 138] – дейді автор. Ыбырай Алтынсарин жазып кеткен осы оқу құралының қазақ тіл біліміне де берері мол. Бұл оқулықта зат есімді – *нәрселердің атауы*, сын есімді – *зат мақұлықтың қасиеттерінің аттары*, сан есімді – *есеп аттары*, есімдікті қазақшаға аудармай – *местоимение*, үстеу мен демеуді – *ақыры өзгермейтін сөздер*, жалғауды – *предлог*, етістікті – *глагол* деп атаған. Бұдан біз Ыбырай Алтынсаринді қазақ тіл білімі тарихындағы грамматикалық атаулардың алғашқы атасы деуімізге де болады.

Ы.Алтынсариннің зат есімді – *нәрселердің аттары*, сын есімді – *зат мақұлықтың қасиеттерінің аттары*, сан есімді – *есеп аттары* деп атағанынан оның сөздерді таптастырудың семантикалық ұстанымын басшылыққа алғандығы байқалады. Семантикалық ұстаным сөздердің бойында белгілі бір лексика-грамматикалық мағынаның болуын талап етеді. Сөздерді таптастырудың осы ұстанымы бойынша сөздер лексикалық мағыналарының жалпылануынан жасалған жалпы грамматикалық мағыналарына қарай біріктіріледі. Ы.Алтынсарин әр сөз табына арналған бөлімдерінде оларға анықтама беріп кетпесе де, сөздерді жалпы грамматикалық мағыналары бойынша біріктіріп отырады. Мысалы, жалпы зат, нәрсе, қоршаған орта, киім-кешек, адамның мүшелері, т.б. атауларды зат есімге, оларға тән белгілер мен қасиеттерін сын есімге, жалпы сандарды сан есімге, т.б. жатқызады. Етістікті аудармай *глагол* деп берсе де, етістік сөз табына арналған бөлімінде етістіктердің қазақша атауы мен орысша аудармасын беріп келіп, «осы сөздерден аңғарылған шығар *глагол* деген зат, мақұлықтың істеген әрбір істерінің аты екендігі» деп айтқандығынан семантикалық принципті негіз еткендігі анық көрінеді [1, 173].

Ы.Алтынсарин зат есімнің түрлену жүйесі ретінде «падежді» көрсетеді. «Падеж» бойынша түрленудің сұрақтары мен формаларын береді.

Сөз таптары жайлы айтқанда оларға анықтама бермейді, тек жалпы мысалдарды айтып кетеді. Нәрселердің аттары бөлімінде заттардың қазақша-орысша атауларын қатар беріп отырады. Мысалы, Құдай – Бог, Пайғамбар – Пророк, Періште – Ангел, т.б. Қазақ тілінен сөздерді алғанда да автордың белгілі бір тәртіпті, ретті ұстанғандығы байқалады. Мұнда қазақ тілінің сөздері әліпби реті-мен емес, парадигматикалық қатынастар арқылы беріліп отырады. Мысалы, *сау-дагер, дәрігер, мал бағушы, жұмыскер, егінші, ұста, ағаш ұстасы, тігінші, ас пісіруші* сынды мамандық атауларын бірінен кейін бірін тізіп шығуы, *ата (әке), әже (шеше), баба (ата), үлкен шеше (ана), үлкен аға, нағашы аға, аға іні, ана, қарындас, сіңлі, жиен ағасының баласы*, т.б. туыстық атауларын тізбектеп шығуы, *киім, бөрік, төбетей, тақия, қалпақ, тымақ, малахай, көйлек, жиде, дамбал, беишмент, шекпен, шапан, қалта, белбеу, ішік, тон, шалбар, етік, мәсі, кебіс, шұлық, шұлғау* деп бастан аяқ киетін киім атауларын тізіп шығуынан және ары қарай аптаның жеті күнінің атауын беруі, адамның сыртқы, ішкі мүшелерінің атауын беруінен, табиғат құбылыстарының атауларын беруінен, жан-жануарлар, жәндіктердің атауларын беруінен, т.б. парадигматикалық қатынас анық көрінеді.

Жоғарыда біз сөздер тізбегін беруде лексикалық парадигма қолданылғанын айттық, яғни мұнда сөздер ортақ белгілері бойынша топтастырылған. Сын есім жайлы айтқан кезде қазіргі кездегідей тіліміздегі асырмалы, салыстырмалы шырай деген атауларды қолданбаса да, кейбір формаларды, олардың қызметтері мен мағыналарын дәл көрсеткен. Автор: «егер біреуден біреудің артықшылығын көрсетейік десек, біз сөздің аяғына рақ, рек дегенді қосамыз» – деп салыстырмалы шырайды, «егер бір прилагательное сөзді қалыбынан көрі артылдырыңқырап айтайық десек, біздің тілде ол сөздің алдына ең, артықша дегендерді қосамыз» – асырмалы шырайды нұсқап кеткенін байқаймыз [1, 156].

Ал «Местоимение» деген бөлімінде есімдіктерді де белгілі бір ретпен береді. Алдымен *мен, сен, ол* жіктеу есімдіктерінен бастап, кейін олардың көпше түріне тоқталады. *Мен* жіктеу есімдігінің көпше түрін *біз*, *сен* есімдігінің көпше түрінде *сіз*, *ол* есімдігінің көпше түрін *олар* деп береді [1, 162]. Қазіргі грамматикамызда *сен* жіктеу есімдігінің көпше түрі *сендер* болып табылады.

Сондай-ақ, Ы.Алтынсарин «Глагол» бөлімінде орыс тіліндегі етістіктер мен қазақ тіліндегі етістіктерді салыстыра отырып, қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясына да қысқаша тоқталады: «...алуға» деген сөзден егер әзір алғанымызды айталық десек, біз айтамыз: аламын, өткен уақыттағы алғанымызды айтқымыз келсе: алдым, болашақ уақыттағы алатынымызды айтқымыз келсе: алармын» – деп үш жақта түрленуін көрсетіп, етістіктің шақтарын қазақ тілінде «осы уақыт», «өткен уақыт», «болашақ уақыт» деп көрсетеді. Осы үш шақта тұрған етістіктердің әрқайсысының жақ бойынша түрлену жүйесі мен «повелительное» деп етістіктердің «бұйрық мағынасында» қолданылуын да береді [1, 175]. Осыдан Ы.Алтынсарин грамматикалық терминдерден сөз таптарының атауларын ғана емес, етістік шақтарының атауларын да алғаш қазақ тілінде ұсынған деп білеміз.

Қазақ тіліндегі зат есімнің септелуін, сын есімнің шырай бойынша түрленуін, етістіктердің шақ, жақ бойынша түрленуін беріп, оларды ақыры өзгертін сөздердің қатарында қарастырады. «Ақыры» деген сөз соңы деген мағына береді. Сонда сөздердің соңында қосымша жалғанып, түрленуін Ы.Алтынсарин осындай атаумен

берген. Сөздердің түрлену немесе түрленбеу қабілетін сөздерді таптастырудың морфологиялық ұстанымы негіз етеді. Ы.Алтынсариннің бұл еңбегінде сөз таптарына тән барлық формалар берілмесе де, мысалы, септік, сын есімнің шырай, етістіктің шақ, жақ категориялары көрініс тапқан. Керісінше арнайы грам-матикалық тұлғалармен түрленбейтін сөздерге үстеу сөз табы жатқызылып, оны «ақыры өзгерілмейтін сөздер» қатарында қарастырған.

Кейбір қосымшалардың қызметіне, беретін мағыналарына тоқталып өтеді. Мысалы, *-еке* қосымшасының тілімізде «біреуді жақсы көруді білдірер орында» қолданылатындығын, *-шік* қосымшасы туралы «жанды-жансыз зат-мақұлықтың атын кішірейтіп айтқысы келсе» қолданылатындығын айтып, олардың мағыналарын көрсеткен.

Ы.Алтынсаринге дейін де, кейін де қазақ грамматикасы жайлы көптеген ғалымдар еңбектер жазды. Солардың бірі Ы.Алтынсаринге дейін қазақ тілінің грамматикасы жайлы М.Терентьев «Грамматика турецкая, персидская, узбекская» (1875), Ы.Алтынсариннен кейін Н.М.Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» I бөлімі фонетика мен этимологияға (1894), II бөлімі синтаксиске (1897) арналған еңбегінде айтып кеткен. Олар түркі тілдерін зерттеуші орыс ғалымдары болғандықтан қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктеріне ғана тоқталып, сөз таптарының қазақша баламасын бермейді. Сондықтан да Ыбырай Алтынсарин бұл еңбегін қазақ балаларының орыс тілін жылдам үйренуі үшін жазса да, грамматикалық терминдерді атап көрсетіп, қазақ зерттеушілерінен сөз-дерді таптастыруда семантикалық ұстанымды алғаш қолданды деп есептейміз.

Ы.Алтынсаринге дейін 1975 жылы қазақ тілінің грамматикасын Михайл Африканович Терентьев «Грамматика турецкая, персидская и киргизская, узбекская» жазды. М.А.Терентьев те сөздерді таптастыруды семантикалық ұстанымды негізге алып, сөздерді тоғыз сөз табына жіктейді:

1. *зат есім;*
2. *сын есім;*
3. *сан есім;*
4. *есімдік;*
5. *жалғаулық;*
6. *септеулік;*
7. *үстеу;*
8. *одағай;*
9. *етістік.*

Ғалым еңбегінде сөздерді тапқа бөліп, олардың морфологиялық ерекшеліктеріне ғана тоқталады. Синтаксис сөз болмайды. Бірақ сындық мағына беретін сөз-дердің қай кезде сын есім, қай кезде үстеу сөз табы болатындығын айтқанда синтаксистік ұстанымға жүгінеді: «... не согласуется с существительным ни в числе, ни в падеже (о роде было уже говорено) и ставятся всегда прежде существительного: кызыл орамал – красный платок, кызыл орамалдары – красные платки, кызыл орамалдарға – красным платкам и т.д.... Будучи поставлено после существительного, оно обращается в наречие качества и требует за собой глагола: мынау кыз сұлу еді, мынау кісі бай болады» – дейді [4, 126]. Үстеу сөз табы жайлы айтқанда да автор: «тут годится всякое прилагательное, для этого его употребляют отдельно или после существительного» – деген пікір келтіреді [2, 126].

П.М.Мелиоранский – Ы.Алтынсариннен кейін қазақ тілінің грамматикасын жазып шыққан ғалымдардың бірі. Ғалымның екі бөлімнен тұратын еңбегінен сөз

таптастыруда семантикалық пен синтаксистік ұстанымдарды негізге алғандығы байқалады. Ол 1894 жылы шыққан бірінші бөлімінде қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясына тоқталып, «Части речи в киргизском языке можно разделить на восемь: имя существительное, местоимение, глагол, имя числительное, наречие, союз, послелог и частица» – деген пікірінен семантикалық ұстанымды негізге алғандығы көрінеді [2, 35].

Басқа да түркологтар секілді сөз таптары құрамына сын есімді қоспайды. Оны біресе зат есімнің құрамында, біресе үстеу сөз табының құрамында қарастырады. Бұл жағдай «Наречие», яғни үстеулер туралы бөлімінде: «имена прилагательные часто употребляются в смысле наречия без перемены формы, например, дурус – верно, жаксы – хорошо, и т.п., причем значение их в этих случаях определяется их ролью в предложении» деген пікірінен анық көрінеді [2, 68]. Сондай-ақ, «қой», «ғой», «ау» секілді демеуліктер мен одағайды «частица» деп отырған сөз табына жатқызады.

П.М.Мелиоранский еңбегінің 1897 жылы шыққан «Синтаксис» атты бөлімінде сөз таптарының сөйлемдегі атқаратын қызметін көрсетеді. Бұл бөлімде әрбір сөз табының сөйлемде қызметін көрсетуінен синтаксистік ұстанымды да негізге алғандығы байқалады.

Орыс ғалымдары сөздерді таптастыруда көбіне семантикалық принципке жүгінде әрі орыс тілінің құрылымына ұқсастырып жасады. Сын есімді зат есім мен үстеу сөз табымен қарастырушылық та көрінеді. Ы. Алтынсарин кейбір грамматикалық терминдерді қазақшалап берді. Ағартушы-педагогымыздың еңбегінен де семантикалық принципті анық көруге, морфологиялық при болады. Қазақ ғалымдарының ішінен Ы. Алтынсариннен кейін сөздерді таптастырып, тіл білімінің терминдерін қазақша сөйлеткен А. Байтұрсынұлы болып табылады. А.Байтұрсынұлының терминдері осы күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Ағартушылық іске ғұмырын арнаған Ахмет Байтұрсынұлы да Ыбырай Алтынсаринді ұлы ұстаз санап, тәрбиелік мәні бар еңбектерін, ұлы ұстаздың шығармаларын қолданып отырған. Ахмет Байтұрсынұлын Ыбырай Алтынсарин бастаған ұлы істің жалғастырушысы деп айтсақ та артық емес. Ғалым Т.Қордабаев «...А.Байтұрсынұв Ы.Алтынсариннің жай ғана ізбасары емес, ол Ыбырай бастаған ұстаздық, ағартушылық жұмыстарды жаңа заман талабына сәйкес ілгері дамытқан шебер де білімпаз ұстаз» – деп пікір білдірген [5].

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі сөздерді таптастырудағы алғашқы нұсқалар толық емес және таптастырудың үш түрлі ұстанымын да негізге алмаса да, қазақ тіл білімінде алатын орны ерекше.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сүлейменов Б.С. Ы.Алтынсарин таңдамалы шығармалары: Академия наук казахской ССР. – Алматы, 1955. – 407 б.
- [2] Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Часть – Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1894. – 78 с.
- [3] Терентьев М. А. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Книга 1 СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1875. - 211 с.
- [4] Қордабаев Т. Ахмет – Ыбырайдың ізбасары / Т.Қордабаев // Қазақстан мектебі, 1998. – №6. 71–74 б.

МРНТИ 16.21.00

Б.М.Сүйеркұл¹, Г.Б.Халидуллаева²

¹А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., Алматы қаласы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы»
кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен
білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты,
Алматы қаласы, Қазақстан

«ОТ» АРХЕТИПІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ ЖӘНЕ СЕМИОТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Адамзат тілі – ерекше құбылыс. Ол адамға тән мәдениеттің, сана мен ақыл, логика, психологияның – жалпы адам бомысының ең кең түрдегі көрінісін сипаттайтын әрі оларды таңбалап отыратын жанды құбылыс.

Әлемдік лингвистикада жаңа даму кезеңінің қалыптасып, когнитивті бағытқа бет бұру эмоция, символ, тілдік сана, таным сынды ұғымдарды басты негізге ала отырып, адам танымын тілдік тұрғыдан зерттеуге жаңаша жол ашты. Антропоцентристік парадигма адамға бағытталғандықтан, тілдік мәселелер адам жанымен байланысты құбылыстармен түсіндіріледі. Сондай-ақ адам санасының, руханиятының тілде көрініс табуына баса назар аударылады. Біз кез келген тілдік бірлікті лексика-семантикалық тұрғыдан тікелей адам жанымен байланыстырып қарастыра алмаймыз. Концепт деңгейіндегі ұғымдар адам мен оның болмысын, өмірін, тіршілігін анағұрлым кеңірек беретіндіктен, концептіге тоқталамыз. Оның ішінде «от» концептісінің тілдік репрезентациясы мен семиотикалық ерекшеліктерін түрлі мысалдармен түсіндіруге тырысамыз.

Мақалада «от» архетипінің тілдік репрезентациясы және семиотикалық ерекшеліктері жайында сөз болады.

Тірек сөздер: концепт, архетип, таным, таңба, сана.

Б.М. Сүйеркұл¹, Г.Б. Халидуллаева²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
док.филол.н.,
Алматы, Казахстан

²магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ И СЕМИОТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРХЕТИПА «ОГОНЬ»

Аннотация. Язык человечества – особое явление. Это живое явление, которое характеризует и маркирует наиболее широкий вид человеческой культуры, сознания и ума, логики, психологии.

В мировой лингвистике сформировался новый этап развития, ориентированный на когнитивное направление, на основе таких понятий, как эмоция, символ, языковое сознание, познание, раскрыл новые подходы к языковому исследованию человеческого познания. Антропоцентристская парадигма направлена на человека, языковые проблемы объясняются явлениями, связанными с человеческой душой. Особое внимание уделяется тому, чтобы сознание, духовность человека проявлялась в языке. Мы не можем рассматривать любую языковую единицу с лексико-семантической точки зрения непосредственно с человеческой душой. Мы останавливаемся на концепте, так как понятия на уровне концепта дают более широкие возможности человека и его бытия, жизни, жизни. В частности, мы пытаемся объяснить языковую репрезентацию и семиотические особенности концепта «огонь» используя различные примеры.

В статье рассматриваются языковая репрезентация и семиотические особенности архетипа «Огонь».

Ключевые слова: концепт, архетип, познание, символ, сознание

В.М. Suyerkul¹, А. Mursal²

¹Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan

²2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes
on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy»
complex, Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE REPRESENTATION AND SEMIOTIC FEATURES OF THE «FIRE» ARCHETYPE

Annotation. The language of humanity is a special phenomenon. This is a living phenomenon that characterizes and marks the broadest kind of human culture, consciousness and mind, logic, psychology. In world linguistics, a new stage of development, focused on the cognitive direction, has formed on the basis of such concepts as emotion, symbol, linguistic consciousness, cognition, has revealed new approaches to the linguistic study of human knowledge. The anthropocentric paradigm is aimed at a person, language problems are explained by the phenomena associated with the human soul. Special attention is paid to the fact that the consciousness, spirituality of a person is manifested in the language. We cannot consider any linguistic unit from a lexico-semantic point of view directly with the human soul. We stop at the concept since concepts at the concept level give wider opportunities for a person and his being and life. In particular, we try to explain the linguistic representation and semiotic features of the concept «fire» using various examples.

The article deals with the linguistic representation and semiotic features of the «Fire» archetype the concept give more opportunities for a person and his life, life, life. In particular, we try to explain various examples of linguistic representation and semiotic

features of the concept of «fire».

Keywords: concept, archetype, knowledge, symbol, consciousness

Сөз қадірін өз қадірім деп білетін біздің халықта сөз, сөз өнері ежелден-ақ ерекше мәнге ие болған. Сөздер түрлі қызметтері арқылы өз алдына бар болмыс-тың, біздің санамыз қабылдай алатын әлем бейнесінің суреті болады, сондай-ақ санадан тыс, ақылымыз жетпейтін, өлшеусіз абстрактілі болмыстың да сырын біз түйсік арқылы танып, барынша сөзбен сипаттауға тырысамыз.

Әйгілі семиотист Ч.С. Пирстің пікірін мысалға келтірейік: «Каждое слово – есть символ. Каждое предложение – символ. Каждая книга – символ... Ценность символа в том, что он служит для придания рациональности мысли и поведению и позволяет нам предсказывать будущее» [1, 21]. Әрбір сөздің символ болатынын айта келіп, Пирс мұнда сол символдар арқылы біздің ойлау жүйеміз, одан әрі мінез, кең тұрғыда түсінсек, бүкіл болмысымыз бен танымымыздың жүйесі қалыптасатынын айтқан. Әрине, мұнда уақыт кеңістігінің рөлі жайлы айтпасқа болмайды. Өйткені адам ғұмырының бастапқы кезеңінде қоршаған ортасындағы адамдардың, қоғамның қолданысындағы тілдік және тілдік емес таңбалар арқылы танымы қалыптасады. Адам – біртұтас күрделі жүйе. Белгілі бір қырынан, адамды өндірістік механизм деп, сол механизмнің өзегін – таным деп, ал сөздерді танымды іске қосып, сол механизмнің өндірістік қызметін қамтамасыз ететін капитал деп алайық. Механизмнің қалыпты, жүйелі жұмысын қамтамасыз ететін мөлшерде қажет капиталын – сөз қорын жинауы – ғұмырдың бастапқы кезеңінде іске асатын болар. Мұнда Ч.С. Пирс таңбаның белгілі, шектеулі уақыт аралығындағы қызметін айтып тұр: «Ценность символа в том, что он служит для придания рациональности мысли и поведению...» Одан кейінгі кезеңде адам-механизм өзіне жинаған сөз қоры, соның жүйесі арқылы тек сыртқы болмысты ғана емес, өзінің ішкі болмысын да тани бастайды. Өзінің ішкі әлеміне бойлап, жанын сезе бастағанда, танымның дағдылы қызметіне жан қуаты әсер ете бастайды. Енді адам жай, қалыпты механизм емес, рухани өндіргіш күші бар механизмге айна-лады. Бұл құбылысқа адамзат руханиятының өшпес мұрасына айналған ақын-жазушылардың шығармаларын мысал ретінде тануға болады. Шығармашыл тұлғалардың туындылары тек білім, таным, логика, пайым, парасатының нәтижесі ғана емес, сондай-ақ жан қуатының, рух күшінің өнімі болады. Жан қуаты мен рух күші әр адамда әртүрлі болмақ. Осы арада Ч.С. Пирс пікірінің жалғасына тоқтала кетейік: «Ценность символа в том, что он ... и позволяет нам предсказывать будущее». Ғалым бұл пікірінде таңбаларды нақты бір уақыт шеңберінің ішінде болашақпен байланыс боларлық дәнекер қызметін атқарушы тетік ретінде қарайды. Алайда уақыттың біздің өлшеп, тануымыздан да тыс екенін ескерсек, таңбалардың болашақ немесе қазіргі, я бомаса өткен шақтардың ғана емес, абстрақтылығы әлемнің сипатын танытушы, яғни мәңгілік болмыстың бейнесі екенін ұғамыз. Абайтанушы ғалым Төкен Ибрагимов: «Ғұмыр – адам баласына да, өзге тіршілік иесіне де ортақ дүниедегі жас мөлшері. Ал өмір – адам ұрпағына тән тіршілік мөлшері шексіз уақыт, ғұмыр – қысқа, өмір – мәңгі. Өмірмен бірге жасай беретін ғұмыр бар. Ол – өнер ғұмыры, өнерпаз ғұмыры, ой ғұмыры да болар», – дейді [2, 38]. Ой ғұмырының таңбалар арқылы жарыққа шығуында жан қуатының мықтылығымен, рух күшінің басымдығымен кейбір таңбалар өлшеулі уақыттардың ғана емес, мәңгілік уақыттың айналымындағы ұғымдарға айналып кетеді. Ондай ұғымдар қатарына күшті эмоция мен терең жан күйлерінің атауы болатын сөздер

кіреді. Біз мақаламызда әлем әдебиеті шығармаларында ең бір көркем әрі өте кең қолданыс тапқан «от» архетипіне тоқталмақпыз. «От» сөзі қазақ халқының мәдени өмірінде, тұрмысында кең қолданыс тапқан. Тіліміздің паремиологиялық қорында аталмыш архетиптің қатысуымен жасалған сөздер мен тұрақты қолданыстар өте көп. Олардың бірқатарын 1-кестеден көреміз.

1-кесте. «От» архетипінің қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы репрезентациясы:

Сөз	«От» архетипінің қатысуымен жасалған тұрақты қолданыстар	Түсіндірмесі
ОТ	Отпен аластау, отпен тазарту; отпен бұрғылау; <u>отпен ойнады</u> , отпен шарпу, отпен қопару; <u>Оттай жайнады</u> , оттай жанды; <u>оттай жалады</u> ; <u>оттай опалы бол</u> ; оттай орақшы, жаудай қарақшы; оттай ыстық; отан алып, суға салып; оттары жымындайды; оттың басы; оты азайды; оты бетіне атып; <u>оты сөнді</u> ; оты тұтанбаған; оты қанды; оты өрсе; оты жанбайды; оты өшпеді; <u>отымен кіріп, күлімен шықты</u> ; отымен ойнап, суымен қайнады; отымның алды, <u>отымның тұнығы</u> ; <u>отың сөнбесін</u> ; отыңның басы ойнақты болсын, қораңның іші торпақты болсын; <u>отқа (шокқа) отырғызды</u> ; отқа жіберді; отқа итерді; <u>отқа сиді</u> ; <u>отқа табынды</u> ; отқа түсті; отқа шақыру; отқа қарап қалды; <u>отқа қақтанды</u> ; отқа қойды; отқа ұмтылған көбелектей болды; отқа күймейтін, суға батпайтын (отқа салса жанбайды, суға салса батпайды); отқа күйіп, суға батуға бар; <u>отқа май күйе</u> ; отқа оралып, суға сүрінбе; <u>отының басын билей алмалы</u> .	Отпен байланысты асты сызылған сөздер мен сөз тіркестерінің бәрі коннотатты мән-ге ие. Олардың бір тобы тікелей отпен байланысты қалыптасқан дағды, ырымдарды білдіреді: <i>отпен аластау, отпен тазарту, отқа табыну, отқа май күйе</i> . Екінші тобы бейнелілік сипатқа ие тұрақты тіркестер: <i>отпен ойнады, оттай жалады, оттай опалы бол, т.б.</i> Үшінші топты құрайтын сөздер – таза ауыспалы мәнге айналған сөздер: <i>отқасиді, отқа отырғызды, отың сөнбесін, т.б.</i>
ОТ-БАСЫ	Отбасы-неке заңнамасы, отбасынан аспады, отбасыңнан өрт шықсын, отбасы, ошақ қасы, т.б.[3, 481-484].	«Отбасы» сөзі қазақтың өмір сүруге деген ұғымның өзін ең бірінші отпен байланыстыратынын білдіреді. Тура мағынасында от – тоқтықтың, биологиялық тұрғыда – өмір сүрудің нышаны. Өйткені от болмаса, азықта, ас та болмайды. Осыдан келіп отпен байланысты <i>ошақ, қазан, түтін</i> сөздеріде сакралды ұғымға айналған. Мысалы, <i>ошақ пен қазан</i> – өмір сүрудің, тіршіліктің етудің, ал <i>түтін айрандай ұйыған тату отбасы</i> болудың нышанына айналған.

Кестедегі сөздердің мағыналық реңктері әртүрлі. Мұнда сөздің жай атауыштық қызметі бірінші байқалып, одан ары өзге сөздермен тіркесіп келіп, бейнелілік сипатқа ие болып, тағы да шарықтап барып экспрессивті қызметке ауысады. Біз

бұл сөздер мен сөз тіркестерін, олардың ұғымдық сипаттарын жалпыхалықтық қолданыс арқылы туындағандықтан, объективті деп қарастырамыз. Ал «от» сөзін авторлық қолданыстан, субъективті таным тұрғысынан алып қарайтын болсақ, сөзге жан қуатының ықпалын және керісінше, жанға сөздің, оның ар жағында сол сөзбен таңбаланатын беймәлім дүниенің әсерін көреміз. Мұндай ықпалдасу – парадокс – Мағжанның «От» өлеңінде неғұрлым анық, мықты сезіледі:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам,
Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім, қысық көзім де – от
Өзіме-өзім табынам,
Жерде жалғыз, тәңірі – от,
Оттан басқа тәңірі жоқ [4, 15].

Ақын қандай да бір тылсым болмысты тұтастай от ұғымымен беріп тұр. Өзі де сол ұғыммен, бәлкім, ұғым деудің өзі тарлық ететін болар – от бейнесі арқылы айшықталған тылсым болмыспен жаны, рухы арқылы тұтасып отыр: «...Өзім – күнмін, өзім – от...». Бұл тұста ақын уақыттың ырқын жарып шығып отыр: енді от сөзі жай ғана құбылыстың атауы емес, жай ғана экспрессивті ұғым емес – енді ОТ сөзі адам жанымен – сонау Тәңірден жаралған адамның асқақ рухымен, біз дүние деп танитын шегі бар әлемнен тысқары мәңгілік әлемді сезуге ұмтылған жанның қуатымен астасып кеткен, сол қуаттың өзіне айналып кеткен мистикалық символ болып отыр.

Қазақ когнитивті тіл білімінің алғаш негізін қалаушы Қанығұл Жаманбаева Мағжанның осы өлеңін танымдық тұрғыдан былай талдаған: «Келе-келе «От» сөзі бүкіл дүниені белгілейтін, бүкіл болмыстың қасиетін бойына жиған жалғыз-дара тұрған Сөзге өтеді (ырғақ, ритм бір нүктеге құйылады). Бұл сөз – барлық нәрсенің ішкі мәніне айналады. Ол тіпті адамның да ішкі мәнін құрайды» [5, 65].

Біз Мағжанның мистикалық әлеміне үңілер болсақ, көркем бір қуатты ритмді сезе бастаймыз. Аңғаратын болсақ, Мағжанның аталмыш өлеңі тек суреттеу, сипаттау, айту, түсіндіруден тұрмайды. Ерекше динамикадан тұрады, автор динамикалық күшке ие сөздерді ұсынып отыр. Ол жеткізген құбылыс – жай құбылыс емес, оқырманның ішіне де от түсірер қуатқа ие, автордың жан қуатымен өрілген тірі құбылыс. Осы тұста когнитивті тіл білімінің антропоэлекті бағытының мәні ашылып тұр:

1-сурет. Сөз-таңба мен Адам әлемінің астасуы

Таңбалар адам арқылы жарыққа шығып, қандай да бір құбылысты сипаттап отыр және тікелей адам жанымен байланысты құбылысқа айналып отыр. Құбылыстың өзегі – Адамның өзі, яғни ойы, танымы, пікірі, ішкі қуаты.

«Когнитивизм – бұл адамның сана, зердесін, ойлау қабілетін және ментальді әрекеттері мен оның жай-күйін зерттейтін ғылыми бағыт. Бұл – адам болмысындағы білім мен танымы туралы, дүниені қабылдау және тануы туралы ғылым» [6, 38].

Когнитивизмнің негізгі түсініктерінің бірі – концепт. «От» ұғымы толығымен концепт бола алады. Концепт түсінігі лингвистикалық категория ретінде көптеген ғалымдар тарапынан қарастырылған және көптеген ережелері берілген. Ал Мағжан-

ның қолданысындағы от ұғымы концептінің келесідей түсіндірмесіне сәйкес келеді: «...концепт – уәжделген және өңделіп ұсынылған өнім» [5, 42]. Өйткені «от» ұғымы Мағжанның өңдеуінде мүлде ерекше мәнге ие болып тұр. Мағжанның жан қуаты сонда – ол өз танымы арқылы күллі түркі жұртының танымындағы, нанымындағы Отты жырлап отыр. Мұнда Мағжанның ішкі танымы ғана жатқан жоқ. Күллі түркі халқының мифтік, түпкі танымы жатыр: «Жерде жалғыз тәңірі – от, Оттан басқа тәңірі жоқ». Жоғарыда отқа қатысты тілдік бірліктерді семантикалық топтарға жіктеп көрсеттік. Енді тек морфологиялық тәсіл арқылы түбірден өрбіген сөздерге ғана тоқталмай, танымдық тұрғыдан келіп, «от» сөзін айтқан кезде санада сәуленетін ассоциативтік ұғымдарды қарастырамыз:

От – жарық – жылу – ыстық – сәуле – Нұр – Күн / оттан жылу, жарық тарайды, өзі ыстық болады. Ал түркілік ұғымда Нұр Тәңірден тарайды деп ұғады. Ал діни түсінік бойынша, от – адам жаратылысындағы төрт түпнегіздің бірі, оттан адамның нәпсісі жаратылған деп саналады [7, 41-42] Діни таным тұрғысынан алғанда, оттың екі көрінісі бар: Нұр’ани, зұлм’ани [8, 81] Нұр’ани оттың көзге көрінбейтін Нұрымен сабақтас ұғым, яғни Нұр – Жаратушы Тәңірмен, Алла тағаламен байланысты, ал зұлм’ани – зұлым күштермен, нәпсімен байланысты түсініледі.

Авторлық таным тұрғысынан келіп, «от» сөзінің мағыналық шеңберінен өрбіген бірліктерді қазақтың біртуар данасы Абай қолданысы аясында аламыз. Тілдік бірліктерді тек тілдік тұрғыдан ғана емес, танымдық тұрғыдан талдап отырғандықтан, Абайдың даналық болмысынан тамшыдай үзіліп түскен ізгі ойларының өзегіне үңіліп көрейік. Абайтанушы ғалымдар Абайдың: «Адамды сүй, Алланың хикметін сез», – деген жолын «Абай ілімінің асыл негізі» деп атайды. «Ақын өмірдің қызығын екі нәрсемен байланысты түсінеді: а) адамды сүй; ә) Алланың хикметін сезу. Ақынның бұл ұстанымы – адамның қасиеті – *ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек* – үшеуі ғана екендігі туралы өзекті қағидамен ұштасады. Адамның табиғи болмысын, әуелгі қалпын іздегенде, ақын осындай қорытындыға келеді. «Махаббатпен жаратқан адамзат» баласының табиғи қасиетін, бастапқы қалпын ақын осы үшеуінің бірлігі негізінде анықтайды. Қасиет адамның сыртына емес, осы үшеуінің бірлігі негізінде анықталатын қалыбына, боямасыз ықыласына бітетіні туралы байламға келеді» [2, 42].

Абай философиясы адам өмірінің мәнін *адамды сүй, Алланың хикметін сезу* деп негіздесе, ол шарттылық тек үш сапа арқылы жүзеге асатынын көрсетеді: *ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек*. Ал осындағы оттың сипатына қатысты ыстық және жылы сөздері қайрат пен жүректің де негізгі сипаты болып тұр. Ал ақыл – нұрлы. Сондай-ақ Абай осы үш бірліктің әрбірінің функциясын анықтайды:

2-кесте. «От» архетипінің қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы репрезентациясы

Адамның үш рухани негізі	Сапалары	Функциялары мен сипаттары	Қасиеттері
Қайрат	«ыстық»	– қаруы көп, күші мол; – қаруына қарай қатты-лығы да жетерлік; – пайдасы да бар, залалы да бар, өйткені кейде жақсылықты берік-ұстаса, кейде жамандық-ты берік ұстайды.	– адамның күші қайратпен өл-шенбек.

Ақыл	«нұрлы»	<ul style="list-style-type: none"> – ақылсыз ешнәрсе табылмайды; – Жаратқан Тәңірді тану; – дүниені тану; – амал мен айла да ақылдан. 	<ul style="list-style-type: none"> – «ақылға сәуле қонады»; – ақыл мәңгілік өлмейді; – ақыл қайраттан асып тұрады; – ақыл тоқтайды; – ақыл ар мен ұяттың күзетшісі болады; – ақылды сақтайтын «мінез» де-ген сауыт болады.
Жүрек	«жылы»	<ul style="list-style-type: none"> – жақсылыққа елжіреп, ериді; – жамандықтан жиреніп, тулайды; – әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбандық; – бәрі жүректен шығады; – ақылдың айтқан жақсылығы-на жаны, діні құмар болады; – қайратты да еркіне жібермейді; орынды іске күшін аятпайды, орынсыз іске қолын босатпайды. 	<ul style="list-style-type: none"> – жүрек өз сипаттары арқылы махаббаттың мәнін ашады. Махаббат жүректе болады.

Егер адамның асыл негізі болған осы үш бірліктің *ыстық, жылы, нұрлы* сынды отқа да тән сапалары болмаса, ол адам толық адам бола алмайды. Аталмыш сипаттары арқылы ғана адам Абай негіздеген «толық адам» биігіне жете алады:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек» [9, 95].

Дегенмен адам баласына бұл үшеуін тең ұстау қиынға соғатынын айтып кеткен ақын осылардың ішінде Жүрекке үстемдік береді.

Халық арасында мынадай насихат сақталып жеткен: «Кісі жамандық көрсе, оны қолымен түзесін, оған әлі келмесе, сөзімен түзесін, оған әлі келмесе, жүрегімен түзесін». Жамандықты қолмен түзеу үшін кісінің қолында билігі бар әкім болуы керек. Ал сөзбен түзеу үшін ақылы ағып тұрған ақын болуы керек. Ал жамандықты жүреппен түзеу үшін адамның жүрегінде иман болуы керек. Сонда «Жүрек – иманның ұясы».

Міне, осы тұста «От» архетипінің түпкі мәні – иман нұрымен сабақтаса түсінілетін Рухпен байланысы көрініс береді. Алла тағала ең алғаш Адамды жаратқанда оған «Нұр иманды» аманат етіп тапсырған және оны «алынбас қамал» Жүрекке орнықтырған... Бұл ұғым тілімізде «Жүрегінде оты бар», «Жүрегінде иманы бар» т.б.с.с. қолданыстар арқылы таңбаланған (Абайдың «жылы жүрек» деген тіркесін де есіңізге түсіріңіз).

Жүректің көзі ашылса,

Хақтың түсер сәулесі.

Іштегі дертті қашырса,

Адамның хикмет кеудесі, – дегенде Абай сол Жаратушының аманаты қалайша Алла тағала мен Адамның арасындағы нәзік те мықты дәнекер рөлін атқаратынын меңзегендей. Оттың бір көрінісі – сәуле – тікелей иман нұрдың мекені – жүрекке түспегі де осылайша нақтыланады. Қорыта келгенде, от – адамзат танымындағы ең көне төрт архетиптің, адамизаттың негізін құрайтын бастапқы төрт түпкі элементтің бірі. Ол – адамның рухани болмысын анықтауға негіз болатын күрделі құрылым. Себебі, ақ пен қараның, жақсы мен жаманның, оң мен

солдың қарама-қарсылығы мен бірлігі заңдылығына сәйкес жүзеге асырылатын өмірдегі күллі іс-әрекеттердің қандай нәтиже бермегі осы түпнегізге, яғни адам баласының бойындағы нәпсіні қаншалықты игеріп, басқара алуына және қалайша тәрбиелегендігіне байланысты болмақ! Сондықтан Оттан тарайтын жылу мен жарық адам жанына қуат сыйлаушы Нұрдың шашырап түскен шуағы қаншалықты алуан түсті болса, сол құбылыстардың әрбірін сипаттайтын тілдік бірліктердің семиотикалық мәні де соншалықты алуан түрлі болуы – заңдылық. Осымен байланысты, тіліміздің паремиологиялық қорындағы «от» архетипінің қатысуымен жасалған тұрақты бірліктердің семиотикалық әлеуетін діни таным тұрғысынан зерделеу – келешектің еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Пирс Ч.С. Элементы логики. Спекулятивная логика // Семиотика. – М., 1983.
[2] Абайтану. 34-т. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
[3] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – т.7. Қ-П. – Алматы: Ғылым, 1983. – 672 б.
[4] Жұмабай М. Өлеңдер мен дастандар. Жан сөзі. – Алматы: Раритет, 2005. – 256 б.
[5] Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. – А.: Ғылым, 1998. – 140 б.
[6] Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. – А.: Елтаным, 2011.
[7] Сүйеркүл Б.М., Сейітбекова А.А. Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары. Н.Рабғұзидің «Адам ата – Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгінекидің [8] «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде. Монография. – Алматы, 2017. – 140 б.
[9] Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. – Алматы: Ғылым, 1997. – 296 б.
[10] Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.1. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 488 б.

МРНТИ 16.21.37

Д.А.Садық

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға лаборанты
Алматы қаласы, Қазақстан

«ТҮПКІТЕК ДАУЫСТЫЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ВАРИАНТТАЛУЫ»

Аннотация: Салыстырмалы фонетиканың зерттелу деңгейі мен тіл білімінде алатын орны айқындалып, қазақ тілінің қарақалпақ, татар, өзбек, ұйғыр, әзірбайжан, түрікмен тілдерінен фонетикалық айырмашылықтарының арнайы зерттелуі сөз етіледі. Сонымен қатар мынадай мәселелер қарастырылды: салыстырмалы фонетиканың тіл білімінде алар орны; түркі тілдерінің түпкітек дауыстыларының вариантталу деңгейі;

Мақалада архетип дауыстылардың вариантталу деңгейі жайлы баяндалады.

Тірек сөздер: тіл тарихы, салыстырмалы фонетика, этимология.

Д.А. Садық

старший лаборант Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

«ВАРИАНТИЗАЦИЯ ГЛАСНЫХ АРХЕТИПОВ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ»

Аннотация. Изучается степень изученности сравнительной фонетики и ее место в языковом знании, изучается фонетическое отличие казахского языка от Каракалпакского, татарского, узбекского, Уйгурского, азербайджанского, туркменского языков. Кроме того, были рассмотрены следующие вопросы: место сравнительной фонетики в языковом знании; степень вариантизации коренных гласных тюркских языков.

В статье рассматривается уровень вариативности архетипных гласных. В результате сравнительного изучения гласных с другими тюркскими языками выявляются причины необходимости более систематического изучения сравнительной фонетики.

Ключевые слова: история языка, сравнительная фонетика, этимология

D.A. Sadyk

senior laboratory assistant at the A. Baitursynov Institute of Linguistics

VARIANTISATION OF VOWEL ARCHETYPES IN MODERN TURKIC LANGUAGES

Annotation. The degree of study of comparative phonetics and its place in linguistic knowledge are studied, the phonetic difference of the Kazakh language from the Karakalpak, Tatar, Uzbek, Uyghur, Azerbaijani, and Turkmen languages is studied. In addition, the following issues were considered: the place of comparative phonetics in linguistic knowledge; the degree of variation of the indigenous vowels of the Turkic languages.

The article discusses the level of variability of archetype vowels. As a result of a comparative study of vowels with other Turkic languages, the reasons for the need for a more systematic study of comparative phonetics are revealed.

Key words: history of language, comparative phonetics, etymology

Түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстар өз алдына әр қалай дамып кеткен. Ұқсас дейтін қазақ тілі мен каракалпак тілінде де өзгешеліктер бар. Ал түпкі түркілердің ортақ дауыстыларына келер болсақ: «а»-е-ә; «у» - ұ-ү-о; у-о-ө-ы-і; деп шектелер едік.

Әуелгі түпкітек дыбыс ашық, еш қоспасыз, таза айтылатын «а» дауысты дыбысы. Ерте заманда адамдардың физиологиялық тұрғысына байланысты жіңішке-келерден бөлек, жуан дауыстылар алдымен дамыған. Мәселен: *домалақ-дөңгелек, барлық – бәрі, қазір – кәзір, ұлғай – үлкей, қартай – кәртеі* т.с.с. Осындай жіңішке вариантпен аталған сөздердің жуан варианттары өте көп кездеседі. Ал болмаса, жуан варианттары өлі түбір құрамында да кездесуі мүмкін. Біз мысалға алғалы отырған

а-е-ә дыбыстары өзара әбден сәйкестік түзе алады. А-Ә сәйкестігіне көптеген мысалдар келтіруге болады. *Ажа-әже, ажым-әжім* т.б. Демек «ә» «а»-ның уақыт өте келе жіңішкерген фариациясы деп қабылдау орынды. Тағы бір мысал профессор Б. Сағындықұлы көптік жалғауларының негізінде келтіреді: «ә-нің жуан а-ның тікелей жіңішкерген аллофоны екендігін орта ғасыр ескерткіштері де дәлелдейді. Мысалы, жуан дыбысталатын -лар көптік жалғауы жіңішке буынды сөздерге қосылғанда жіңішкеріп, жуан буынды сөздерге қосылғанда өз қалпын сақтап отырған: *улуғ+лар, расул+лар болса, енді көңүл+ләр, берүү+ләр* т.б болып дыбысталады» [1]. Біздің бұған қосарымыз, қазіргі қазақ тілінде көп-тік жалғау қосымшасы : «-лер», жіңішке дыбысталатын сөздермен тіркеседі. *Көңүлләр – көңілдер, кишиләр – кишілер*, т.с.с. Бұл аталған мысалдардан анық ә-е дыбыстарының сәйкестік түзгенін байқауға болады. Демек кейбір ғалымдардың «ә» араб тілінен енген дыбыс дейтін тұжырымын жоққа шығаратын нақты факті.

Алайда фонетист ғалым Ә.Жүнісбек «е» дыбысының «іе» дыбыстарынан құралған дифтонг деп түсіндірсе, профессор Б. Сағындықұлы «и мен ә»-нің әбден сіңісіп «е»-ге айналған түрі дейді. Біздің пікірімізше профессор Б.Сағындықұлы қыпшақ тілдеріндегі көмекші сөздің қызметін атқаратын *бирлан* сөзін алып талдаған. Алдымен *бир* – жіңішке буын, демек уақыт өте келе жалғанатын қосымша да жіңішке буынға алмасқан, *бирлән* болған. **Р** сонор дыбыс эллизияға ұшырайды, немесе **л** болып айтылады. (М: Түлкібас – түркібас). *Биллән* немесе *билән*. Одан соң **л** дауыссыз түсіп қалады да *биән* болады. **И** мен ә-дыбысы бір-біріне сіңісіп, қазіргі қолданыста *бар мен, бен, пен* дейтін шылауларға айналғаны даусыз. Кейбір диалектілерде *иә* – да (орыс.) – орнына «ие» – (мақылдау мағынасын беретін сөз) деп те айтып жүр.

Ал о, ұ, ы дауыстыларының түпкітегі «у» дауыстысының жемісі деп атауымызға болады. **У** дыбысы қазіргі тілімізде бірде дауысты, бірде дауыссыз қызмет атқарып жүр. 2018 жылдың қаңтарында қабылданған әліпбиге байланысты негізгі дау – қазақ тілінің емле ережесін әзірлеп шығару. Қазақ орфографиясының кейбір мәселелері жайлы көптеген ғалымдар сөз қозғады. XX ғасырдың I ширегінен бастап, анығында, 1933 жылдан бері **И, У** дыбыстарының жазылуына қатысты пікірталас туындады. Пікірталастың басы **И**-дің (*i+й*), (*ы+й*), **У**-дың біресе жуан (*ұ+у*), біресе жіңішке (*ү+у*) естілуіне байланысты бұл дифтонгтарды ашып жазамыз ба әлде бір таңбамен береміз бе деген түйткілді мәселені шешуге табан тіреді. **Й** мен **У**-дың **я** дауыссыз **я** дауысты екенін ажыратып алу мәселесі де жолға қойылған. Бірақ, бұл аталған дыбыстардың «жартылай дауысты» екенін тарих дәлелдеп беріп отыр.

Түркі тілдерінде екі дауыссыздың сөз арасында, сөз басында қатар айтылмау нормасы протезалық, эпентезалық, эпитезалық сына дауыстылардың өмірге келуін талап ектен сияқты деп болжайды ғалым Берікбай Сағындықұлы. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *арс, барс, арт*, көрк сөздері кездеседі. Аталған сөздердегі қос дауыссыздар арасында бүгінде өз орындарына тиесілі дауыстылар айтылады. Бұл уақыт көрсеткіші. Ертедегі бұл дыбыстың сыналдық, эпентезалық қызмет атқаратын қабілеті болған. Б.Сағындықұлының «Қазақ тілінің тарихы» еңбегінде мынандай мысал келтірілген. **қа** және **ақ** буындарын біріктіретін болсақ **қақ** сөзі пайда болар еді. Ал **у**-дыбысын тіркесек **қауақ** болып шығады. **Де+й+ін, саза** (парсы. «лайық»)+**й+ын, қожа+й+ын** т.б сөздерде кездесетін аралық *й, у* сына дыбыстары келе, келе *и, у* үнділеріне айналған. Еріндік **Ұ** мен **У** дыбыстары тарихи даму барысында қоспасыз таза айтылатын **У** дауыстысының алдында, езулік **Ы, І** дыбыстары қоспасыз таза айтылатын **И** дауыстысының алдында пайда болып, қыстырма, сыналдық қызмет атқарады [1]. Расында, **у** мен **и** дыбыстарын аталған қыстырма дыбыстар келе-келе

сонорға айналдырып, бүгінде дифтонгі болып айтылып жүр. Сөйте келе таза у мен и қыпшақтық топтағы тілдерде жойылып, төл ҰУ мен ҮУ, БИЙ мен ИЙ қосар дыбыстарын өмірге әкелген.

Ғалым Ф.Г.Исхаков У дауысты фонемасының түркілік сипатын түрліше түсіндіреді. «Этот гласный имеется почти во всех тюркских языках, за исключением лишь немногих, у которых он носит характер дифтонгоида, произносимого примерно как уу (например, у казахского, ув ногайского, и некоторых других тюркских языков) [6]. Сондай-ақ, у дыбысының ғ дыбысымен тарихи тіркесімділік қабілетін де айтып кеткен. Мәселен:

1. Хак. суғ тува. суғ, қаз. су [сүү], өзб. сув, якт. уу;
2. Тат. йазғучы, қаз. жазушы [жазұушы];

Осындай мысалдарды басшылыққа ала отырып ғалым мынадай тұжырым жасайды: «Вполне возможно, что фонетическое развитие звукосочетания уғв сторону вокализации в данном слове шло параллельно двумя путями:

*уғ>ыу>у// *уғ>уу>у[6]

Ал «У дыбысынан п, б, ф, в дауыссыздары пайда болған» деген тұжырымды дәлелдеу үшін артық дыбыстарды алып тастауға да болады. Мәселен п-б сәйкестік түзетін бір-біріне жуық дыбыстар. Оған дәлел: палуан-балуан, пал-бал, пұта-бұта т.б. В дыбысы да түркі тілдерінің диалектілерінде кеңінен қолданыс тапқан. Мәселен AVAY - кокетство (ДТС). Авай – Абай – абайлау. Авла (AVLA – охотаться [ДТС]) аб (AB – охотаться [ДТС]) – ау-аулау. Келтірілген мысалдардан тек б-в сәйкестігін емес, б-в-у сәкестігін де көруімізге болады. Ал п мен у қай жағдайда алмасады дейтін сұраққа «Қазіргі қазақ тілі, лексика, фонетика» І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтің еңбегінен нақты мысал келтіре аламыз. П дауыссызы у соноры-мен еркін ауысады: «Қосымша басталатын дауыстының ықпалынан түбір сөз аяғындағы п қатаңы у сонорымен алмасады. Мәселен: *Тан+ып – тауып, шап+ып – шауып, қап+ып, қауып* [2]. Профессор Б. Сағындықұлының «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» атты еңбекте мынадай мысал келтіреді: «*дыбыс (дауыс, ун) – дауыс, жұбан – ұуан*» немесе *жұбату – уату*[4].

Егер у дыбысынан о, ө дауыстылары пайда болды деп тұжырымдайтын болсақ, «у» дыбысының синкреттілігі мен универсиалиясында шек болмас еді. Мәселен оқиға өзбек тілінде «воқеа», (вокеа), біз жоғарыда в дыбысының түпкітегін үнді «у»-дан тапқан болатынбыз. Демек в=у-ға. Онда *воқеа-уақеа*. Ал қазақ тілінде оқи-ға. Бір «о» дыбысы «уа» тіркесінен туындағанын байқауға болады. Кейіннен «о» фонема дәрежесіне жеткеннен кейін «у» дыбысымен алмасып тұрған: туғул-оғул.

Ал «ұ» дыбысын қыпшақтық, әйтпесе таза қазақ тілі төл дыбыстарының қатарына жатқызып жүрміз. Көне түркі тілінде «у»-мен кездесетін сөздердің барлығы дерлік «ұ»мен айтылады. Тур-тұр, буз-мұз. Мәселен ұшқыр-үшкір сәйкестігін алайық. «ұ» мен «ү» дыбыстары фонема дәрежесіне жеткен дербес дыбыстар. Дыбыстардың жіңішкеруі нәтижесінде екіншілік семантикалық мағына туындағанын көріп отырмыз. Ұшқыр – сегнификативті абстракциялармен тіркеседі: ұшқыр ой, ұшқыр сөз, ұшқыр сезім, ұшқыр талап. Ал үшкір сөзі тек денотаттармен тіркеседі: үшкір қалам, үшкір қарындаш, үшкір қабырға т.с.с. Алайда екеуіне тән ортақ лексика-семантикалық мағына бар, ол «ұш» түпкітегінің бастауында жатыр. Бұл сөзді басқа түркі тілдерімен салыстырып көрелік:

Қазақ тілі	Қырғыз тілі	Өзірбайжан тілі	Татар тілі	Түркімен тілі	Ұйғыр тілі
ұшу	учуу	ушмақ	очу	ушмак	учмак – учлук

Олай болса *бұрыш* сөзін талдап көрелік. Бізге белгілі **у>ұ>ы (і)** формуласы бар. Осы аталған ережеге салып көрелік. *Бұр+ыш*, Бұл *бұр+ұш* болатыны анық. Ал сөздің бірінші буынына жіңішке и, я болмаса қазақ тіліндегі төл «і» дыбысын қояр болсақ, сөзіміздің коды анық көрініп тұр. Бір+ұш. Демек, бір ұшы бар зат, дене, нәрсе. Ал үшбұрыш сөзіне үш бірдей бір ұшы бар фигура деген түсінік беруге болады.

Дәл сондай мысал алайық: Қазақ тілінде «жапырақ» сөзінің түпкі тарихын зерттей келе, мынандай гипотеза жасауға болады:

Ж-а-п-ы-р-а-қ. Бізге белгілі математикадағыдай дайын формула бар. Бұған салмас бұрын біз бұл сөздің басқа тілдерде қалай дыбысталағынына көз жүгіртіп өтейік.

Қарақалпақ тілі	Өзбек тілі	Әзірбайжан тілі	Тағар тілі	Түркімен тілі	Ұйғыр тілі
жапырақ	ёпроқ	ярпаг	яфрак	япрак	йопурмак

Я-йа. Түркі тілдерінде й-ж сәйкестігі өте көп кездеседі. Ұйғыр тілінде «йопурмак» – демек, *жапурмак* деп өзгертуімізге болады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, У-Ы сәйкестік түзе алады. Жапырмак. Эллизияға ұшыраған дауыссыз дыбыстарды арнайы зерттеу нысанына айналғанда шолып өтеміз. Бұл Алтай тілдерінде «жалбырақ» болып дыбысталады. Демек, талдың басында жалбырап тұратын жасыл. Қазақ тілінде жапырақ болып дыбысталаатын сөздің коды жалбырап өсіп тұратын деген мағынаға сай келеді. Сол секілді «Аманат» сөзі де аман-есен, сау деген семантикалық уәже жақын келетіні анық.

Әбдуәли Қайдар «Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері» атты еңбегінде: «қазақ тілінде айыр-жол айрығы, адырна- «садақтың оқ салып тар-татын кермесі», «өрмек тоқитын құралдың жіптерді ажыратып тұратын қылыш тәрізді жұқа тақтай», ажырау- «екі заттың бір-бірінен бөлініп, арасы қашықтай тү-суі»; ажырық- «гүлінің жапырағы ажырап біткен шөптесіндердің бір түрі», Атырау- «жағадан теңізге бір бөлшегі еніп тұрған жер құрылымы, жер-су атауы», т.б. осы сияқты сөздерде кездесетін: ай (айыр) П* аж (ажыра) // *ад(адырна), *аш(<аша) // *ақ(ұшақа, төр-тақа) // *ат(Атырау, атта-) т.б. бір буынды түбірлердің бәрі «бір заттан екінші бір затты ажырату, бөлу, алыстау» деген жалпылама мағынаны білдіретін ортақ бір түбірдің бірнеше фонетикалық варианты болып саналады. Сондықтанда, бұлардың бәрін «этимологиялық бір түбірден» тарап, логикалық тұрғыдан өзара ұқсас («ажы-рау», «бөліну», «бір-бірінен алыстау») мағыналардың шеңберінде топтасып тұрған түбірлес сөздер деп санауға да болады.»[5] – деп тұжырымдайды.

Расында да, қазіргі көп түбірлі, дұрысында көп буынды сөздердің барлығы ортақ негізді түпкітектен шыққанын дәлелдеуге болады, бірақ өте қиын. Мәселен, біздің зерттеуімізге іліккен «топырақ» сөзінің этимологиясын ашу өте қызық болды. Бастысы дыбысталуы ұқсас, бірақ семантикалық мәні алшақ сөздерді жұп-тастырып, этимологиялық адасушылықтан неғұрлым ада болғанымыз жөн. Көне түркі тілінің сөздігін ақтара отырып, «ту», «тоу» сөздерінің мағыналарын ашуға болады. «Тоу» - подниматься, появляться, восходить, рождаться, возникать. Яғни «ту (тұу) – туу, өну, өсу семаларына сай келеді. Ал қазіргі «тау» сөзі мен «ту» сөзінің арасында семалық байланыс бар ма?

Осы сөздер, біздің пікірімізше, бір буынды «өну, өсу, көтерілу» дейтін мағына беретін түпкітектен шыққанға ұқсайды. Себебі «тау» – жер бетінің жазықтардан оқшау көтеріліп жатқан қатпарлы және қатпарлы-жақпарлы құрылымды бөлігі. Ал «туу» процесі таудың да туу процесімен ұқсас келеді. Тіпті логикаға салар

болсақ, аяғы ауыр әйел адамның формасын елестетіп көріңізші. Бұл, әрине ешбір гипотезалық негізі бар зерттеуге келмейді, дегенмен «халықтық, қызықты этимологияның зерттеу объектісіне айналып кетуі әбден мүмкін». Осы сәйкестіктерді көре келе, «топырақ» сөзін де таудан шыққанын дәлелдеуге тырыстық. Алайда этимологиялық адасушылыққа ұрынғанымызды сезіндік. Бұл сөздің өзге тілдерде қалайша дыбысталатынын салыстырып көрелік:

Қазақ тілі	Қырғыз тілі	Татар тілі	Түрік тілі	Өзбектілі
топырақ	топурак	туфрак	toprak	tuproq

Басқа түркі тілдерінде де кейбір фонетикалық айырмашылықтары болмаса дыбысталуы өте ұқсас. Ал көне түркі тілінің сөздігінде topra сөзіне мынадай анықтама берген: «сохнуть, высыхать, избегать». Бұл сөз «top» – «шар, мяч» деген сөзден шыққан. Топтасу, жиылу семаларына сай. Сөздік жасамның дамуына сай топта, топтан сөздерін мысалға келтіруімізге болады. Ал жоғарыда келтірген «topra» көне вариантының бір нұсқасы «тара» сөзіне сай келеді. Тараудың басында Ә.Қайдардың мысалына алынған «ай», «аж» сөздері «тара» семасына сіңіскенге ұқсайды. Сонда «тара» – топ болып ажыра дейтін семантикалық ұғымға сай келсе, «топырақ» сөзі де «тарау» номинациясымен пара-пар болып шығар еді. Топырақ шын мәнінде өте ұсақ үгінділерден тұратын, тарап, шашылып, ыдырап, борпылдап тұратын жер бетінің үстіңгі қабаты емес пе?!

Түркі тілдерін салыстырмалы зерттегенде оның фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік қабаттары түгелімен зерттеледі. Соның ішінде туыс тілдерді зерттеуде оның фонетикалық өзгерістерін айқындауда маңызды орын алады. Осы орайда туыс тілдердің фонетикасын, яғни вокализмі мен консонантизмі зерттеуде салыстырмалы фонетика ұғымы пайдаланылады.

Салыстырмалы фонетика тіл білімінің дербес саласы ретінде тарихи-салыстырмалы тіл білімінің даму процесі негізінде қалыптасты. Салыстырмалы фонетика дыбыстардың дыбыстық заңдылықтарын қарастырмайды. Ол дыбыстарды салыстыра қорытындылау барысында сан жылдық тарихы бар түркі тілдерінің дыбыстар жүйесі ортақ заңдылықтарға сүйене отырып, әр тілдің даму эволюциясы негізінде әр тілге тән өзіндік сипат алып, дамып отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 144 б.
- [2] Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі, лексика, фонетика. – Алматы, 1968. – 156 б.
- [3] Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.
- [4] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері». – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 261 б.
- [5] Әбдуәли Қайдар Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. VI том «Ғылымдағы ғұмыр». – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.
- [6] Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Москва: Акад. Наук СССР. Ин-т языкознания, 1962. – С. 170.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Манкеева Ж.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы қаласы, Қазақстан

Ғабитханұлы Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Солтанбекова А.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Мухамадиев Х.С. – ассистент-профессор, к.ф.н.Satbaev university

Жаңабекова А.Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы., Алматы қаласы, Қазақстан

Пірманова К.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің лаборанты, магистрант, Алматы қаласы, Қазақстан

Сүйеркүл Б.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Алматы, Қазақстан

Мурсал А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Тұрғынбаева Ж. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

Бармешова Н.Т. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

Садық Д.А. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

Бектемирова С.Б. – ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының доценты, Алматы қаласы, Қазақстан

Умирова З.А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

Оңласынова Н.С – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты Алматы қаласы, Қазақстан

Лепесбай Г.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты. Алматы қаласы, Қазақстан

Кегенбекова А.Д. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

Халидуллаева Г.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан

МАЗМҰНЫ

Манкеева Ж.А. Көркем мәтіндегі сөз әлеуетінің коммуникативтік қызметі.....	3
Ғабитханұлы Қ. Қытайдағы қазақтардың жазу тарихы.....	7
Солтанбекова А.А. Қазақ тіліндегі перифраздардың қолданысы жайында.....	15
Мухамадиев Х.С. Факторы, влияющие на выбор и развитие письма (к вопросу о переходе казахского языка на латинский алфавит).....	20
Жаңабекова А.Ә., Пірманова К.Қ. Қазақ тілі мәтіндер корпусындағы сөзжасамдық белгіленімдер қою бағдарламасы.....	27
Сүйеркүл Б.М., Мурсал А. Қазіргі қазақ тіліндегі теонимдердің қатысуымен жасалған күрделі етістіктерді теолингвистикалық талдау.....	32
Бектемирова С.Б., Умирова З.А. Терминология ғылымының теориялық және практикалық негізі	40
Тұрғынбаева Ж. Қазақ антропонимдері қолданысының әлеуметтік сипаты.....	53
Бармешова Н.Т. Жер тарихы – ел тарихы.....	57
Оңласынова Н.С. Арнаулы мақсаттағы тілдің қалыптасуы мен сипаты.....	61
Лепесбай Г.С. Бұйрықты сөйлемдердің модальділігі коммуникативті- прагматикалық аспектіде.....	67
Кегенбекова А.Д. Қазақ тіл біліміндегі сөз таптастырудың алғашқы үлгілері.....	73
Сүйеркүл Б.М., Халидуллаева Г.Б. «От» архетипінің тілдік репрезентациясы және семиотикалық ерекшеліктері	79
Садық Д.А. Түпкітек дауыстылардың қазіргі түркі тілінде вариантталуы.....	87
Біздің авторлар	92

Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 838

Теруге берілді 15.04.2018. Басуға қол қойылды 15.12.2018.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6
Есепке алынатын баспа табағы 6,25
Таралымы 200. Тапсырыс №33.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Қурманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

